

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

KÉK TÜNDE FÉNNYEL
(JÓZSEF ATTILA VONZÁSÁBAN)

SZEGED
1991

HU ISSN 0324-6523 Acta Univ. A. József Nom.
HU ISSN 0586-3708 Acta Hist. Litt. Hung.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„KÉK, TÜNDE FÉNNYEL ...”

(József Attila vonzásában)

„Az élet derékba törik, a mű felszárnyal” — így jellemezhető a József Attila-kutatás története, a költő örökségének jellegzetessége.¹ Közeli, nekünk szánt örökség ez, értelmezése, értékelése nem szakmai „belügy” csupán, ezért is rendkívüli fontosságú, hogy az irodalomtörténet mind gazdagabban, mind finomabb árnyalatokkal megrajzolva mutassa azt föl. Ezt az igényt egyre növekvő emlékezés-irodalom, levelezés- és dokumentum-kiadványok, textológiai munkálatok, stilisztikai és poétikai elemzések, versértelmezések, tipológiai tanulmányok, életútértelmezések jelzik. A kutatás, láthatóan, azzal együtt, hogy mind árnyaltabb képet ad az életműről, annak homályban maradt pontjait is bevilágítva, affelé irányul, hogy az adott szinten a teljes portrét is megformálja. E dolgozat arra tesz kísérletet, hogy nyomon követi az elmúlt évtizedek József Attilára vonatkozó szakirodalmát azzal a szándékkal, hogy kijelölheti a kutatás érzékelhető irányait, figyelve a fontosabb eredményekre és hibákra is, az értelmezés értelmezését is adva mintegy.

(*Fórumok és műhelyek*)

M. Pásztor József József Attila műhelyei című könyve már címével is új szempontú vizsgálódást: József Attila életútjának és életművének az eddigiektől eltérő feldolgozását sejtető munka.² Az alcím — „Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások” — tovább tárgítja, mintegy magyarázza a címet. A feladat, amelyet már e cím és alcím kettős meghatározottsága körvonalaz — nem könnyű. Hogy mennyire nem az, érezhető abból is, hogy könyve elé két bevezetőt is írt a szerző. Mindkettőben a kötet alkotói módszerét, szerkesztését igyekszik indokolni — a címben szereplő fogalom további tisztázásával.

A műhely fogalma benne él az irodalmi és szellemi köztudatban, de jelentése nem egyértelmű. A szerző meg is jegyzi munkája indításakor, hogy „... az alkotóműhely fogalmát lexikonaink, kézikönyveink nem magyarázzák.” Ezért a Magyar Irodalmi Lexikon „irodalmi társaságok” és a Világirodalmi Lexikon „alkotás” címszavából kiindulva adja meg a könyve vezérfonalát jelentő „műhely” meghatározását: „... az író számára az alkotóműhely jelenti a neki eszméket, művészi-írói koncepciókat közvetítő személyekkel és csoportokkal való kapcsolatot, továbbá az irodalmi intézményrendszeren belüli helyfoglalását.”

Az így értelmezett műhelyeknek a tükrében kíséri végig a költő életútját M. Pásztor József. Monográfiája megírásához nemcsak a gazdag dokumentumanyagra, a József Attila-kutatások eddigi eredményeire, de a költő levelezésének kiadás előtt álló válogatott kötetére is támaszkodhatott. Idéz olyan korábban megjelent emlékezésgyűjteményekből is, amelyek hovatovább már hozzáférhetetlenné lesznek. Segítségére voltak saját korábbi kutatásai is. Éppen az elmúlt években jelent meg több publikációja is József Attila és nemedéktársainak kapcsolatáról.

A József Attila műhelyei azonban nem ezeknek a cikkeknek a továbbgondolása és kötetbe illesztése csupán, hanem az anyagnak egy jóval tágabb értelmű, teljességre törekvő, koncepciózusabb feldolgozása. A József Attila számára életében alkotói közösséget jelentő valamennyi lapot, folyóiratot, csoportot, azaz műhelyt számba veszi. Az elsőtől, a maki iskolai önképzőkörtől egészen a Szép Szóig megismerteti olvasóit szerkesztői koncepciójukkal is, az irodalmi és szellemi csoportosulások társadalmi-irodalmi szerepével és jelentőségével.

A kötet szerkesztése — sajnos — nem tükrözi következetesen e koncepciót. A célok azt a megoldást kínálnák, hogy a kötet vázát együttesen-egyszerre alkossa az időrendi bontás és az alkotócsoport-közösség-műhely-fórum egymást kölcsönösen kiegészítő dialektikája. M. Pásztor ezzel szemben: míg a Makó-Szeged-Bécs-Párizs önmaguk diktálta sort időrendben követi, addig a továbbiakban: a hirdetett platform és program szerint is ismereti a nemzedéktársak műhelyeit. Ez az utóbbi — bizonyos értelemben jogosnak látszó — eszmei-tematikai csoportosítás azonban szükségszerűen időrendi átfedésekhez és ismétlésekhez vezet. Ezek néhol zavarják az egységességet és áttekinthetőséget, holott éppen az eszmei-tematikai csoportosítású fejezetek alkotják a kötet gerincét.

Ez a rész időben „a fiatalokkal közös műhelymunkától” az 1923-ban megjelent *Kék Madártól* — a lapalapítási kísérleteken keresztül — a *Szép Szóig* kalauzolja az olvasót. Itt jegyezzük meg, hogy a *Szép Szónak* önálló nagyfejezetet szentel a szerző. Önálló fejezetben — „A munkásmozgalom fórumain” — vizsgálja József Attila és a szervezett munkásság kapcsolatát, azokat a szellemi és irodalmi csoportosulásokat, amelyek fórumot teremtettek a költő számára. Külön szól József Attila és a polgári lapok — ezen belül a költő és Babits — viszonyáról is.

Könyvének szinte minden fejezetében „költőnk és kora” irodalomértéséről is tudósít a szerző, amikor számba véve egy-egy lap anyagát, a József Attila által írott és a József Attila-kötetekre vonatkozó kritikákat is megidézi.

A kritikák, cikkek mellett lapszemléi és vizsgálódásai során találóan mutat rá olyan példákra, melyeken keresztül valóban jogunkban állhat általános következtetéseket is levonni. Sokszor csak egy-egy dedikáció vagy levél felidézésével ad hangot annak, milyen nehézségekbe ütköztek a baloldaliak fórumteremtési kísérletei. Veres Péter József Attilához intézett, 1934-es keltezésű levelén keresztül sikerült igen tömören jellemeznie a kor társadalmi-politikai állapotait. A levelet idézve és kommentálva rámutat arra a paradox helyzetre, hogy „... a Balmazújvároson lakó szocialista a fővárosi szocialista költővel Kolozsváron keresztül találja meg az eszmei kapcsolatot.” Az ilyen jól kiválasztott példa esetén jogos az általánosítás, mert Veres Péternek és József Attilának *A Századunk* és a *Népszava* nem lehetett, nem vált közös műhelyévé. Az ellenforradalmi Magyarországon élő osztályszempontú költők, a szocialista irodalom képviselői számára igazi műhellyé — nem véletlenül — Gaál Gábor marxista folyóirata, a romániai Korunk válhatott. Ezért jogos, hogy M. Pásztor külön fejezetben — „Az országhatáron túl” — is szól a szlovákiai és erdélyi mozgalmakról, illetve lapokról.

Az esszéisztikus zárófejezet — „Béklyóba vert gondolat” — érdekes adalékokkal járul hozzá mind a József Attila-irodalomhoz, mind pedig az ellenforradalmi Magyarország kultúrtörténetéhez. Rendőrségi, ügyészégi jelentéseket — „Aktába írják, miről álmodoztam” — sorakoztat fel a szerző. Itt nem fölösleges, hogy József Attila mellett több költő, író — Illyés Gyula, Nagy Lajos, Lakatos Péter Pál, Veres Péter — „bűnlajstromát” is számba veszi. Ezeknek a dokumentumoknak az együtt szerepeltetése is azt a célt szolgálja, hogy mind teljesebbé tegye költőnk koráról s a benne élő-alkotó írók harcairól alkotott

képiünket. Ezt hivatott segíteni az igen jól válogatott — eddig ismeretlen dokumentumokat is tartalmazó — fotó- és képanyag is.

Aligha vonható kétségbe, hogy értékes munka a *József Attila műhelyei*. Mi okozza akkor a mégis feltámadó hiányérzetünket? Egyik oka az, hogy sokszor a levelek, dedikációk, periratok, jelentések sokaságában túlzottan háttérben marad az, ami a leglényegesebb mind a költő, mind olvasója számára: a mű, a József Attila-i vers. A másik ok a feladat nehézségéből fakad: olyan könyvet kívánt olvasója kezébe adni a szerző, amely dokumentumokra támaszkodva hiteles képét rajzolja meg annak a szellemi-politikai milliőnek, melyben a költő élt, s amelyet maga is igyekezett formálni, alakítani. M. Pásztor József megkísérelte számba venni mindazokat a dokumentumokat, melyeknek egy része eddig teljesen ismeretlen volt, más részük pedig a folyóiratok „dzsungelében” létezett csupán. Ez komoly értéke a könyvnek. Amit azonban őszintén sajnálunk, az az, hogy sok esetben megelégszik a szerző a számbavétellel, s nem jut el az értékelésig, az elemzésig.

A szerző — amint ezt a kötetet záró, fejezetek szerint csoportosított „Irodalom és forrásjegyzék”-ből kiderül — jól ismeri és gondosan fel is használta a költő műhelyeiről és fórumairól írott cikkeket, tanulmányokat. Általunk lényegesnek vélt problémák feldolgozása során is előfordul, hogy nem tünteti fel az eredeti szakirodalmat, melyből értesülései származnak. „Az emlékezők szerint...” vagy „a dokumentumok szerint...” — írja nem egy esetben, de az emlékezőket, a dokumentumok lelőhelyét és szerzőiket meg nem nevezi, s ilyenkor hiábavaló a kötetzáró mégoly pontos és szabatos forrásjegyzék is.

A szép kiállítású könyvet „okosabb” tipográfiával talán áttekinthetőbbé lehetett volna tenni. A dokumentumokat nem teszi időzjelek közé a szerző, csupán sorkihagyással jelöli a szöveghatárokat. Tekintettel arra, hogy a kötet nagyobb részét éppen az eredeti szövegek teszik ki, azokat szélesebb margóval vagy kurzivált szedéssel is érdemes lett volna jelölni.

A *József Attila műhelyei* említett hiányosságai ellenére is — példamutató, mert a költő alkotói útjának sajtótörténeti és irodalomszociológiai — új — szempontú megközelítésével gazdagította a szakirodalmat.

(*Hírmagyarazatok és kommentárok*) A költői szövegrészeket a mindennapi nyelvi jelentéshez méri Török Gábor³, s a leggyakoribb figyelmeztetése, tanácsa ez: „Üssük fel az Értelmező Szótárt!” Megfogadtuk a tanácsát: „József Attila-kommentárok” — hangzik a műfaji meghatározást adó főcím. A „kommentár” szó alatt pedig a következőket olvashatjuk a szótárban: „Valamihez szóban vagy írásban fűzött magyarázó, közelebből megvilágosító kifejtő megjegyzés(ek), fejtegetés(ek), magyarázó jegyzet, magyarázat, értelmezés”⁴ De megadja a szótár a sajtóban használatos jelentést is: „hírmagyarázat”. A tágabb jelentés mellett inkább ez utóbbira gondolhatott a címadáskor a szerző, hiszen már régóta vallja, hogy a műalkotás, a vers nem más, mint *hír*, üzenet”.

Egy korábbi Török Gábor-könyv bírálójának, Tamás Attilának a véleményével egybehangzóan valljuk: az is! Török Gábor azonban még a saját gondolatrendszerén belül is szegényíti a verset, még „üzenet”-váltótól is megfosztja, amikor műértelmezései (hírmagyarazatai) során nem tesz mást, mint a költemény gazdag asszociációs tartományából, jelentéseinek sokaságából kiemel egyet-egyet (esetleg néhányat!), „racionalizálja”, „Jefordítja” a verset. Holott, ha pusztán csak üzenetnek fognánk fel a műalkotást, még akkor is azt kell mondanunk, hogy maga az üzenet a vers bonyolult áttételei között oscillálva, minden áttételével együtt-egyszerre hat, hiszen a műalkotást a köznyelvi gondolkodástól éppen e bonyolultsága, ha tetszik: nagyfokú sűrítettsége, intenzitása különbözteti meg! Török Gábor többször is idézi József Attila tételét („a versnek minden pontja archimedesi pont”), de míg értelmezni értelmezi a tételt, hallgatni már nem hallgat rá, mert nemegyszer szinte „átírja” a verseket, máskor pedig úgy „oldja föl” őket, hogy „betold” egy-egy szót,

vagy írásjelet. Idézi például A város peremén sorait: „Ki inti le? — talán a földesúr? / a juhász vad ebét?”, majd azt mondja az idézett részből, hogy az „logikailag tulajdonképpen egy kérdő alakú kijelentés: a földesúr nem tudja „leinteni a juhász vad ebét”. Vagy másutt: idézi a *Számvetés* című verset: „Engem sunyiságra oktat / az erkölcs, (...) (Rólad is ezt hiszem).”, s a zárójel szerepét vizsgálva a következőképpen „kommentálja”: „Ha téged, társ, aki bárki lehetsz, sunyivá tett az erkölcs, mit érek veled, ha szólok hozzád? Nem bízom benned, gyanakodva nézek.” Vitatkozni vagyunk kénytelenek az ilyen értelmezésekkel s a vita annál is inkább jogos, mert Török Gábor tudatosan provokálja olvasóját.

„Hogy közös alapról induljunk el...” — hirdeti már a méltánylandó tudósi alapállást jelző alcím a könyv elején. A jószándékú olvasó kíváncsian várja, mi lehet ez a „közös alap”. E várakozást kezdetben kielégíti a szerző, mert valóban az egyik leglényegesebb kérdésből indul ki, abból, mi a műalkotás, mi a költemény s korábbi elméletek tucatját utasítja el. Az olvasó azonban csalódik, ugyanis az elutasítottak helyébe egyetlen szempont szerint létrehozott elmélet kerül, a „lírai materializmus”, amely nem más, mint a műalkotásnak művészi hírként való felfogása s ez lenne a „közös alap”. Csakhogy néha bántóan „erőszakos” a szerző, mert a vele egyet nem értőt hol „szépléleknek”, hol „dogmatikusnak”, hol pedig „makacs tévelygő”-nek nevezi, s az olvasó némi keserőséggel vállalja csak, hogy továbbhaladjon a Török Gábor kijelölt úton.

Pedig egészében izgalmas olvasmányok Török Gábor „eszköztanulmányozó” kommentárjai, „jelenségtanulmányai”. A fejezetek élén egy-egy József Attila-sor áll, mintegy mottóként is, s ezekből választ, emel ki egy-egy szót a szerző s ismerteti meg az olvasót József Attila lírájának (s általában a lírának) egyes jelenségeivel, „Versrészletek mikroszkóp alatt” — olvashatjuk az összefoglaló címet, amellyel kommentárjait bevezeti, indítja. S valóban a legapróbb nyelvi jelenségeket — a tolsztoji művészi icipicit — ragadja meg, József Attila-i egyediségükben is. Sor kerül a metaforikus főnévi összetételek egy-egy típusának („malacvilágosság”), a többjelentésű képzők és származékszók („ügyeletes”), az alaki hasonlóságon alapuló jelentésátvitel („elhibban”) vizsgálatára is. Még a költő szerkesztéstanát: zárójeleit, központosítását, versen belüli idézeteit is vizsgálat tárgyává teszi.

Mi az oka a mégis föltámadó hiányérzetünknek?

Az egész tanulmánykötet vitairat-jellegű, nem csak lényegét, de stílusát, szerkezetét illetően is, csak azt nehéz néha eldönteni, hogy mivel, illetve kivel vitatkozik tulajdonképpen Török Gábor. Ellentmondásokat érez ott is, ahol az olvasó szerint nincs. A Flóra-ciklusról szólva mondja: „Az egymás utáni felhívások kölcsönhatása révén a szerelem maga testesül Flórává, és Flóra a szerelem istennőjévé válik. Ősi eszköz — a szocialista realizmus egyik mintaalkotásában...” A három ponttal még föl is erősíti a versből — szerinte — kiolvasható ellentmondást. De vajon miért ne férhetne meg egy „ősi eszköz” a szocialista realizmussal, mint módszerrel vagy akár mint stílussal?!

„A tanulmányíró tisztázza a témájának koordinátáit megadó kategóriahálózatot!” — írja egyik kommentárjában. Hiányérzetünket az fokozza, hogy a gyakorlatban nem ilyen következetes a szerző. Műfaji behatárolásai ugyanis homályosak, pontatlanok. Nem világos például, mit ért „lírai tanítás”-on s még kevésbé látszik tisztázottnak, mit ért „személyes líra” alatt? Úgy tűnik, műfaji kategóriaként használja, de akkor vajon azonos lenne ez azzal, amit másutt „személyes-lírai vers”-nek nevez?

Amint már utaltunk is rá, a beszélt nyelv és a költészet különbségéből kiindulva próbálja a lírai műalkotás mibenlétét meghatározni, de az olvasónak ismét hiányérzete támad; mert nem kap elfogadható magyarázatot a legégetőbb kérdésre: mi a költészet nyelve?

Az irodalomtudományban gyakran merül föl egy igen lényeges elméleti probléma: mit elemzünk, a műalkotást, mint ideális létezőt, vagy annak konkretizációt? S mind-

annyiunkban fölvetődik, hogy az egyes stilisztikai eszközök hatásánál vajon a mai vagy a mű keletkezésekor érvényesülő hangulati értéket kell-e figyelembe vennünk, azaz „kortársaivá” kell-e lennünk a költőnek az elemzés pillanatában: Török Gábor a lehetetlenre vállalkozott, amikor hatásvizsgálataiban e kettőt megpróbálta egyszerre érvényesíteni. Egzaktságra törekszik, statisztikákkal dolgozik — e hatásvizsgálatoknál is —, de ő maga is bevallja, hogy a statisztikai táblázatokba „némi szubjektív értékelés” is belecsúszhatott. S valóban, mint itt is, a szempont megválasztása erősen szubjektív, s jelentősen módosítja e statisztikák egzakttságát. E választás esetlegességének hátrányát bizonyítja — akaratlanul is — egy másik táblázata, amellyel a lírai kicsinyítés gyakoriságát, korszakonkénti, évenkénti változását mutatja ki. Tájékozódásul József Attilát egy költőtárral hasonlítja össze e szempontból. De miért éppen Dsida Jenővel? Mert „szintén gyengéd lírikus” — mondja Török Gábor. Ismét csak szubjektív prekonceptió tehát a statisztikai összehasonlítás alapja! Hiszen ugyanez elmondható lenne (s talán hasznosabb, érvényesebb is az összehasonlítás!) akár a korai Illyés Gyuláról is. Statisztikai vizsgálatai során — nem minden logika nélkül, de — önkényesen önálló versként kezeli hosszabb művek egy-egy versszakát, részletes magyarázatot, indoklást nem fűz hozzá. Félreértés ne essék, a kritikus nem tiltakozik eredendően a statisztikai stilisztika ellen, de mindaddig, míg az adatfelvétel ilyen, tehát a szokottnál is szubjektívebb szempontok szerint történik, nem hisszük, hogy eredményesebb lenne más (akár a „hagyományos”) megközelítési módoknál! Mert TörökGábor is, amikor valóban az egész életművet érintő lényeges megjegyzéseket tesz, ítéletet mond ki, akkor — mint kénytelen bevallani is — ő sem a statisztikai módszer segítségével jut eredményre!

Míndezek ellenére vitathatatlan, hogy komoly erényei is vannak Török Gábor könyvének. Van néhány kitűnő ráérzése, amikor egy-egy nem világos, nem érthető költői metaforát más szépirodalmi anyaggal világít, magyaráz meg (például a „pipacsbúborral” értelmezésében). Hatalmas ismeretanyaggal dolgozik: a „harsány” melléknévből szófajt nem váltó elvonással keletkezett „hars” szóról írt kommentárjában Ady, Szabó Lőrinc, Déry, Juhász Ferenc műveit is segítségül hívja, bevonja az elemzésbe. Az idézőjel, idéző mondat nélküli úgynevezett rejtett idézetek felismeréséről írott fejezete érdekes, tanulságos a nem nyelvész számára is! Fontos, továbbgondolandó, amit az alliterációról ír. Örömmel üdvözölhető, hogy — bár csak egyetlen nyelvészeti szempontból, de — vizsgálja az eddigi sajnos „elhanyagolt” bírálatot: József Attila Babits-kritikáját. Feltétlenül nóvumot jelentenek az önrímek poliszémiájáról írott fejtegetései! Szimpatikus vonás, hogy bepillantást enged a kutatói munka műhelyútkaiba is, hogy nem szégyelli bevallani, ha még megoldatlannak látszó problémákkal áll szemben.

De még e valóban komoly erényeket felvonultató részekhez is kénytelenek vagyunk kritikai megjegyzéseket fűzni. A tudósi tervszerűség és rendszeresség méltánylandó. E tekintetben csak tanulhatunk Török Gábortól. Tiszteljük a szerzői igényességért, hogy saját korábbi ítéleteit is újragondolja, felülbírálja (például a *Nyár* című vers értelmezésében). De zavarja az olvasót, hogy a szerző korábbi könyveinek egy-egy hosszabb fejtegetésére hivatkozik s legfeljebb egy mondatnyi utalással kelti azokat életre. Azt a törekvését, hogy „ne csak a „tisztá” jelenségeket írjuk le és elemezzük, hanem azokat is, amelyek a kategória határán, vagy már kívül esnek” — méltányoljuk. De, hadd tegyük hozzá, azt már kötelessége megállapítani a tanulmányírónak, hogy mit kell a kutatás melléktermékének (és egyúttal nem közlendőnek!) tekinteni!

Néha elmarad a szerző az ígértől. „a nyelvtani első és második személy a lírában” című nagyfejtet bevezetésében például olyan kérdéskör (Mit értünk a „személyesség”, a „lírai én” fogalmán?) megválaszolását ígéri, amely — ha eredménnyel zárulna — jelentő-

sen megváltoztatná az eddigi álláspontokat. De végül is Németh G. Béla idevonatkozó jelentős tanulmányához (József Attila önmegszólító verstípusáról)⁵ nem tett érdemben hozzá.

S végül, a kötet egyik legnagyobb hibájáról! Karinthy Adyparódiáját idézve, majd kommentálva, ezt írja Török Gábor: „Valóban: fogalmi oldalról minden ismétlés, ha nem is bolondság, de szőzaporítás”. Török Gábor is többszöri — helyenként tudatos — önis-métléssel igyekszik okfejtéseit mintegy az „olvasó szájába rágni” — teszi tehát pontosan azt, amit helytelenít. Értelmezései amúgy is bőbeszédűek. Tételesebb fogalmazással egyértelműbb hatásuk lenne!

Nem kétséges, hogy a József Attila-kommentárok értékes szempontokat is ad a József Attila-kutatóknak és a költőt szerető olvasóknak. Kár, hogy az említett hibák, ellentmondások és hiányosságok rongják az értékes szempontok hitelét is!

(„*Kék, tünde fényel!*”) József Attila összes műveinek kritikai kiadása (Akadémiai, 1953-1955)⁶ után, nagyobb példányszámban 1977-ben jelent meg az egész életmű a nagyközönségnek is hozzáférhetően a Magyar Remekírók sorozatában.⁷ A Szabolcsi Miklós szerkesztésében (Fehér Erzsébet és Tverdota György jelgызeteivel) készült könyvről Benjámín László írt elismerő recenziót,⁸ amelyben ugyanakkor nem hagyta szó nélkül, hogy az *Őt szegény szól* című vers kimaradt, s helyét — „évekkel korábbi változata” — az *Áradat* vette át. Válaszában Szabolcsi Miklós azt írta: valóban vitakérdés, melyiket kellene főszöveggként közölni, s jöllehet, hajlott arra, hogy az utóbb — feltehetően nem elsősorban politikai, hanem esztétikai szempontok szerint — továbbfejlesztett változat a végleges, mégis az *Áradat* mellett döntött, de egyúttal felhívta arra is a figyelmet, hogy készülöben van az új kritikai kiadás, s a munkálatokat vállaló Stoll Béla „feladata lesz ebben a kényes (s sok más ilyen) kérdésben dönteni.”⁹ Nos, Stoll Béla azóta döntött is, a fenti esetben mindkét szöveget közölte, főszöveggként az utolsó változatot, tehát az *Őt szegény szól* címűt tüntette föl, mégpedig a mű keletkezésének legkorábbi dátumával, a változatok közé pedig a korábbi szöveget vette föl.¹⁰

Stoll Béla, akit eddig a régi magyar irodalmi — elsősorban XVII. századi — szövegek kutatójaként s kitűnő textológusként ismertek, öt évvel ezelőtt vállalta magára József Attila versei kritikai kiadásának elkészítését. A nehéz munkát befejezte, s a kritikai kiadás 1980 eleje óta megjelenésre vár. Szerencsés fordulat, hogy a szövegkritikai munka gyümölcseként máris kiadta a Szépirodalmi Könyvkiadó a nagyközönségnek szánt új kötetet. Már ez a könyv is bizonyítja, hogy Stoll Béla igen komoly munkát végzett. Számtalan fontos eredményéből most csak néhányra tudjuk felhívni a figyelmet. Hogy világosan láthassuk, mi az, ami új, az eddigiektől eltérő a kötetben, az összehasonlítás alapjául József Attila verseinek már említett legutóbbi, a Magyar Remekírók sorozatban megjelent kiadását használtuk.

Az első, amire felfigyelhetünk, az, hogy míg a korábbi kiadások az 1921-ben írt versekkel kezdődtek, s az ezt megelőzően születettek a *Zsengék* között szerepeltek, addig a Stoll szerkesztette kötet az 1916-18-as *Kedves Joci!* s az 1920-as *A szolnoki hídon* című verssel kezdődik, majd az 1921-ben írt 21 teljes értékű műnek tartott verssel folytatódik. Érdekes újítás az is, hogy a töredékeket sem a megszokott helyükön: a főszövegek után, a kötet végén találjuk, hanem keletkezésük événél, pontosabban az adott esztendő termését jelentő versek után együtt-egyszerre olvashatók, egymástól csak egy-egy csillaggal elválasztva. E megoldás nemcsak annak a szempontnak az erősítését jelenti, hogy nem szerencsés a „töredékek” számát szaporítani, hanem üdvös és hasznos is, mert az olvasó így képet alkothat egy-egy esztendő teljes versanyagáról, s az így könnyebben is kezelhető kötet egyúttal lehetőséget teremt az alkotói folyamat közvetlenebb megfigyelésére is. (Sőt, ér-

zésem szerint még „játékra” is buzdít bennünket Stoll, amikor a töredékek általa megválasztott sorrendjével szinte biztat, hogy fogadjuk el izgalmas olvasatait, s akár egybe is olvashatunk, egy versnek is tekinthetünk több hasonló tartalmú, vagy motivikusan egymásra utaló töredékeket. A textológus kínálta olvasatok érdekes, új értelmezésre is inspirálhatják az olvasót.)

A kötet leglényegesebb újítása az, amire ismertetésünk elején már utaltunk: harmincnégy, önálló versként olvasható változatot is feltüntet Stoll Béla. Változatként — következésképpen — a korábban írt szöveget közli, s az utóbb írt vagy átalakított verset tekinti főszövegnek. Ez egyúttal azt jelenti, hogy végső szövegnek azt a változatot tekinti, amelyet József Attila — válogatott kötetébe, a Medvetáncba vett föl. A széles olvasóközönség így tulajdonképpen több esetben, számára eddig ismeretlen versekkel találkozhat. Megkönnyíti az olvasást, hogy a kritikai kiadás eddigi gyakorlatától eltérően nemcsak a megváltoztatott részeket, hanem az egész textust együtt olvashatjuk — élvezhető módon — mind a főszövegek, mind a változatok esetében. Lássunk csak egy példát: 1929-ben írta a költő *Nyár* című versét, melynek utolsó két sorát a nagyközönségnek szánt kötetek és a tankönyvek eddig csak így közölték: „csattan a menny és megvillan./elvtársaim: a kasza-él.” Ezt a versbefejezést most a változatként feltüntetett szövegben olvashatjuk a 495. oldalon, de ugyanott a szöveg alatt ezt az utalást is megtaláljuk: „változatát lásd a 278. lapon.” Azaz, két változatról van itt szó, s a megadott lapszámon található a textológus szerint főszövegnek tekintendő. Annak a befejezése pedig így hangzik: „csattan a menny és megvillan /kék, tünde fénnel fön­n a tél.” A szöveg alatt itt az olvasható: „1929 nyara / 1934.” A medvetáncba föl­vett versek (*Rög a rög­höz, Isten, Fagy, Őt szegény szól*) és változataik mellett helyet kaptak olyanok is, amelyeken különböző más okokból változtatott a költő. Így például a *Simon Jolán* és a *Németh Andor*, a változatok között olvashatók, főszöveggként *Két vázlat* cím alatt szerepelnek. Hasonló megoldással élt Stoll más esetekben is: a *Két dal* első darabja *Néhány éjjelre, padra, köre*, második darabja pedig *Dal* címen olvasható a változatok között. Az eddigi *Kirakom rög­gel* címen ismert verset e címmel a változatok között, főszöveggként pedig, mint a *Két vers kertről* második részét találjuk meg. Az *A fán a levelek* változata *Ősz* címen, a *Haszoné A tőkék hasznáról* címen, a *Majd...* változata pedig (*Kiknek adtam a boldogot...*) címen, a *Zuzmaráé Kínos, szögletes múltásom* címen, a *Harmatocskáé (Lágy tájék...)*, a *Piros hold körül* változata pedig *Meggy a kórón* címmel olvasható. A példák további sorolása nélkül is megállapítható, hogy az új kötetben gyarapodott a József Attila-versek száma, még akkor is, ha Stoll hagyott is ki olyan műveket, melyeket eddig József Attilának tulajdonítottak. Mint azt a kötet sajnálatosan rövid — mindössze 24 sornyi — jegyzet­részében elmondja, kihagyta azokat „a kétes hitelű verseket, amelyeknek a szövegét csak a bizonytalan emlékezet őrizte meg: *Nézi kedves...*, *Eliütötte már...*, *Leánykérés*, *Mócsi Ferencet lelőtték...*, *Mint a szív az első szerelemnek...*”. A *Felfelé törés* és a *Kurucok beszélnek* című verseket azért nem közölte, mert bizonyos, hogy azokat nem József Attila írta, s kihagyta Stoll a kétes hitelű versfordításokat is. (S az eddigi szerkesztőkéhez hasonlóan Stoll könyve sem tartalmazza a *Nem! Nem! Soha!* című zsengét, „mert — talán — sértené a szomszéd népek nemzeti érzését”.) Hiába keresnénk a raktár címen ismert rövid töredéket is, mert az, mint a (*Tehervonatok tolatnak...*) utolsó szakasza 1955-ös javított változata is, de a „népszerűsítő” kiadások mind­edig nem így közölték.) Itt jegyezzük meg, hogy azok számára, akik hozzászórtak már az eddigi kiadások felépítéséhez, címrendszeréhez, hasznos lenne, ha Stoll kötetének egy újabb kiadásában bő(vebb) jegyzetanyag hívná fel a figyelmet az ilyen és hasonló esetekre-különbségekre. Az igényes olvasó számára komoly munkát jelent azoknak a verseknek a kikeresése, amelyeket eddig más címen, vagy csak kezdősoruknak megfelelően is-

mert. Ezért sajnálatos, hogy Stoll könyve nem tartalmazza a kezdősorok mutatóját. Ugyanakkor legalább akkora öröm is, hogy a szövegpontosítás, címmódosítás következetességéről tesz tanúbizonyságot Stoll Béla. A sok példa közül csak néhány érdekesebbet, fontosabbat emlíünk, mégpedig úgy, hogy a felsorolásban előre kerül az újabb cím: s ezt követi az eddigi gyakorlatnak megfelelő „megszokott”: *A bőr alatt halovány árnyék = Egy állat-szó oroszlán, Ady Endre helyett mondom = A sírás nekem nem kényerem, Munkáshalál = A gép elkapta, Világ megokolt utálatá = A világ megokolt utálatá, Költőszerelem teremtő ereje = Az erdőben elülnek, Az új honőrhöz! = Egy új honőrhöz!, Boldog hazug = Óh, boldog az..., (Boruljatok csak össze bennem) = Istentelen, bús sarkvidéken..., Egy büntetőszéki tárgyalás irataiból = Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból, Furcsa fohász a sínek között = Te a lelkek összessége..., Májusi ének = Örök reménység, istenajka, Templom; hulla; rózsa = Komoly, komor, magányos, (Szél csapta...), Szél, Ember is; magyar is; magam is = Mert ismeretlenünknek tetszik, (És ámulok...) = Én ámulok... stb. Az eddig *Négykézláb másztam* címen ismert verset is hiába keressük így, s hogy kezdősora alapján találjuk meg, ez egyúttal azt jelenti, hogy a mű új első szakasszal bővült, mely bár csonka, mégis fontos részét képezi az Isten-, illetve aversek „sorozatának”. A csonka első versszak így szól: „Az isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot...” A példák között több olyat is találunk, ahol Stoll Béla a lehetséges címváltozatok közül az archaikusabbat-szokatlanabbat választja: *Drága barátim = Drága barátaim, Hymnus a borhoz = Himnusz a borhoz, Hymnus az Élethez = Himnusz az élethez*, vagy ahol az ajánlást fogadja el címmek: *Herz Henrik Óméltóságának = A költő olyan, mint a kisgyerek*. De találunk érdekes példát ennek fordítottjára is. A Szabolcsi Miklós szerkesztette kötetben szerepel a *Virág Mártinak*, Stoll könyvében ilyen verset nem találunk, de fellelhetjük végül is e címmel: *Virág*. S ha föllapozzuk a kötetet, a cím alatt — apróbb betűkkel — ajánlást olvashatunk: „Mártinak”. Hasonlóképp rövidül meg az eddig *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* ismert cím is, a címzett neve az ajánlás helyére kerül. A címfelvételnek ez a módja logikusan illeszkedik a Stoll következetességét igazoló megoldáshoz, bizva abban, hogy ez is érdekelheti az olvasót, más verseknél is feltüntetni az ajánlást. Így a *Kukoricaföld* (Osvát Ernőnek), a *Szeged alatt* (Fogadja Espersit János dr. szeretettel), az *Őszi alkonyat* (Kedves tanáromnak, Tettamanti Bélának), az *Ősapám* (Sz. Szigethy Vilmosnak), a *Lányszépség dicsérete* (Espersit Cacának), az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* (Hirsch Albertné asszonyának sok szeretettel), az *Ars poetica* (Németh Andornak), a *Könnyű, fehér ruhában* (Ignotus Pálnak), és a „*Költőnk és kora*” (Hatvany Bertalannak) című verseknél.*

Néhány jól ismert vers esetében Stoll Béla gondolt az olvasókra azzal is, hogy megadta a címek eddig ismert és szerinte jogos formáját is. Így tett József Attila első versével is: kikereshetjük a (*De szeretnék gazdag lenni...*) és a *Kedves Jócó!* cím alapján is, de ha föllapozzuk, akkor már természetesen csak az utóbbi címmel találkozunk. Mindkét címmel kikereshető a *Herz Henrik Óméltóságának* is. E szempontból a legérdekesebb példa az eddig *Juhász Gyulának* címen ismert vers „sorsa”: kikereshetjük a korábban ismert címen, de a megadott oldalon *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorút találjuk e néhány soros bevezetővel: „A melegsívű Költőnek, / a nagyszívű Emberek, / JUHÁSZ GYULÁNAK / aki örök Atyám és Bátyám, / nagy szeretettel és ezzel az ajánlásfélével”, s az itt következő ajánlásvers nem más, mint a *Juhász Gyulának*.

A szövegűsége törekvés mellett a kötet másik legfontosabb eredménye a versek pontosabb datálása. Ahol több változat is ismert, két dátumot — a keletkezés és a végső megformálás időpontját — ad meg, egymástól törtjellel elválasztva; ahol bizonytalan a keletkezés ideje, ott szögletes zárójelbe tett kérdőjellel találkozunk. Több vers keletkezési

időpontjának meghatározásában látunk változást a korábbi kiadásokhoz képest, s ez lényeges, mert a versek keletkezési körülményeinek, idejének pontosabb ismerete jelentősen hozzájárul az életmű mind teljesebb feltáráshoz-értelmezéséhez. Az újradatált versek nagy részénél egy évnyi eltérést látunk. A korábbra datált versek a következők: 1924 helyett 1923-ra: *(A lovak)*; 1925 helyett 1924-re: *Esti felhőkön, Keserű, Én dobtam, Néha szigetek, Riának hívom, Kilóméterekkel, Ekrazittömeg, Most fehér a tüz;* 1926 helyett 1925-re: *Ifjúmunkás, Fiatal asszonyok éneke, Munkás, Kovács;* 1927 helyett 1926-ra *Kultúra;* 1928-ról 1927-re: *Dúdoló, Simon Jolán;* 1930-ról 1929-re: *Nyár;* 1931-ről 1930-ra: *Kispolgár, Farsangi lakodalom;* 1932-ről 1931-re: *Fagy, Bánat ((Hát kijöttem...), Sárga füvek;* 1933-ról 1932-re: *(Tehervonatok tolatnak...), (Hová forduljon az ember...)* 1934-ről 1933-ra: *(Magad emésztd...);* 1936-ról 1935-re *Bízató, (Csomagodat ne bontsd ki...)* *(Indiában, hol éjjel a vadak...)*. Későbbre darált versek: 1923-ról 1924-re; *Lányszépség dicsérete (Dicsérlek hát...), Gyémánt;* 1924-ről 1925-re; *(Bibliai), Isten (Hogyha golyóznak...), Istenem, Kertész leszek;* 1925-ről 1926-ra; *Kopogtatás nélkül, Beteg vagyok, Erdősödök, (Anyám meghalt...), Négyen ugrottunk vízbe, Hajad az ujjamé;* 1927-ről 1928-ra: *József Attila (Vidám és jó volt...);* 1933-ról 1934-re: *Bérmunkásballada;* 1936-ról 1937-re: *(Szállj költemény...)*. Külön ki kell emelnünk azokat a verseket, amelyeknek Stoll szerint keletkezési ideje több évvel eltér az eddig ismert dátumoktól, így például a *Gyász és pátyolatot* 1923-ról 1928-ra; *A hajón megyek Pestre* címűt 1926-ról 1924-re, a *Reggelit és a Tűzek énekét* 1928-ról 1925-re, a *(Mi emberek...)*-et és *(A kövezeten...)*-t 1935-ről 1933-ra teszi Stoll. A kötet megjelenése után javasolta Stoll Béla az *Arany* című vers újradatálását is, mégpedig 1937-ről 1929-re.¹¹

A *József Attila minden verse és versfordítása* után fontos lenne, ha mihamarabb napvilágot látna egy olyan könyv is, amely a költő eredeti kötetének sorrendjében közölné a verseket. Egy korábbi híradás¹² szerint: ha a kiadó igent mondana, Stoll Béla ezt a munkát is vállalná.

(„*Vasárnapi nép vagyunk*”). „Emlémem egyre merevebb lesz” — írta le a költő, félve a halhatatlanság hideg magasától, a bármilyen értelmű kanonizálástól. Születésének 75. évfordulója előtt magam is féltettem, mint annak idején Petőfit és Adyt is. De, hadd tegyem hozzá: magunkat is féltettem, mert talán túlzottan is szeretünk ünnepelni, mert — Petőfi szavaival — „vasárnapi nép vagyunk”. Joggal fogalmazta meg 1973-ban, a Petőfi-évfordulón Illyés Gyula: „Az ünneplés nemcsak az ünnepeltre vet fényt, hanem az ünneplőre is. Minden korszak a saját képességéből tesz vizsgát azzal, hogy egy-egy nagy alkotó művéből mit tud hasznosítani.”¹³ Nos, a József Attila-évforduló megünneplése nem volt „hangos”, a kiadványok megjelentetése nem volt kampányszerű, s ha minden vonatkozásban nem is, útkeresésében, szándékában már a költő útmutatását látszott követni. Ezt igazolják az évfordulóra megjelent könyvek, köztük az a három kötet is, amelyekről szólni szeretnénk.¹⁴

József Attila maga írta le költőelődjéről: „Ady lelke lebeg a vizek felett, Ady lelke lebeg a feketék fölött, nem elemelik Adyt, hanem halmozzák ... soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végigelemeztessek...”¹⁵ Nos, ez ma József Attilára vonatkozóan is érvényes. Ennek a törekvésnek a bizonyítéka a Magyar Helikon Kéziratár sorozatának új kötete a „*Költőnk és kora*” című versről.¹⁶ A verset, amelynek hasonmása is ott lapul a kötet „zsebében”, Tverdota György és Vas István mutatja be. A „*Költőnk és kora*” nem sokkal József Attila halála előtt jelent meg a Szép Szóban, olyan vers tehát, amelyet még olvashatott a költő nyomtatásban.

Tverdota György értelmezése a kéziratból indul ki, abból; hogy az tisztázat, a vers nyomdai példánya. Nemcsak a filológusok, irodalmárok érdeklődésére tarthat számot az,

ahogy a kézirat alapján Tverdota eljut saját „végső” értelmezéséig. Stoll Béla kutatásaira támaszkodva megállapítja, hogy „a javítások nagy részét idegen kéz végezte el” (11), sőt az ajánlást — „Hatvány Bertalannak” — is más, mégpedig Ignotus keze írásával olvashatjuk (38). A kéziratból, korabeli híradásokból és visszaemlékezésekből „nyomozza ki”, hogy a vers 1937. augusztus-legvégén-szeptember elején íródott (19), a „megidézett” orvosok, barátok szavaiból pedig arra következtet, hogy a költő elfogadta a tanácsokat: ha ír, a gyógyulását is segíti. Az, hogy a költő ekkori verseit bizonyos értelemben „megrendelésre” írta — mi több, „adósságokat fizetett” velük (39) — Tverdota szerint nem pusztán lélektani-életrajzi magyarázatul szolgál, „hanem a vers formateremtő elveként működik” (25). S ebből következik Tverdota elemzésének lényege: a „*Költőnk és kora*” a „vers a versről” műfaji előírásait követi. A csupán „önmaga létrejöttének stádiumairól” szóló, s mégis tökéletes vers mintájaként — bizonyítja meggyőzően Tverdota — a Szonett a szonettéről című Lope de Vega-vers szolgált, amely már 1921-ben megjelent a Nyugatban, Kosztolányi fordításában. A mikro- és makrokozmosz egymáshoz való viszonyának, a tárgul világegyetem József Attila-i képnének értelmezése mellett Tverdota írásának — véleményem szerint — éppen az a méltánylandó erénye, ahogy a vers „műfaji” megvalósulását kibontja: szerinte a „*Költőnk és kora*” — különösen az első egység — „a belső készítetés hiánya és az erőteljes külső motíváció közötti kompromisszumból nyeri formáját”. (28).

Vas István (Giusto-rubato) a vers hetykeségére hívja fel a figyelmet, s jöllehet, meggyőzőnek tartja Tverdota érvelését, vitája is van vele: szerinte a vers „erősebb a költőnél, a szándékánál meg az érzéseinél” (48). Ezt igazolandó, Tverdotához hasonlóan ő is utal Németh Andor visszaemlékezésére, amely szerint a Siesta szanatóriumban a költő paplanán ütemjelekkel teli papír hevert. Vas István föltételezi, hogy a költő „ritmikailag a trocheus szándékával vágott neki a versnek” (49), majd megállapítja, hogy a trocheusok megmegereszkedésével a vers dallamát meg nem döccentő olyan ritmikai folyamat zajlik le, amely „arra a zenei jelenségre emlékeztet, amikor a tempó változatlan marad, csak éppen a feszes giusto-ból a szeszélyesebb rubato felé hajlik.” Ezt a ritmikai váltást egy személyes élményével magyarázza: szerinte a „Bor, bor, bor / Jaj, de furcsa bor / Ez a mádi bor” kezdetű, feltehetően sárospataki diáknótára emlékeztetett a költő, s nem a „*Költőnk és kora*” című versre hat először a nóta. Vörösmarty Mihály Haj, száj, szem című verse tanúskodik a 120 éven át ható inspirációról. A ritmikai párhuzamon túl más, például a „benne” rímbe csapott, hangsúlyos nyomatékának azonosságát is felfedezi Vas István a három szövegben. Az érdekes ritmuselemzés mellett figyelemre méltó az is, ahogy a forma (dallam) és tartalom ellentmondásából levezeti Vas István azt, hogy a vers, Sartre könyvét hat évvel megelőzve, szintén a Létezés és Semmi küzdelméről szól. A „*Költőnk és kora*” semmi-jét más szempontból József Attila két évvel korábbi Kosztolányi-bírálatának azonos motívumához vezet vissza (56), mint ahogy a „részvét”-et is Kosztolányi-rímnek tekintik, azaz: ezek szerint — Vas István gondolatmenetét folytatva — a „*Költőnk és kora*” éppen azt az értelmezést járja körül, amelyért József Attila nem sokkal előbb Kosztolányit még kárhöz-tatta (64).

Ez az elemzés helyet kapott egy másik kötetben, a Kossuth könyvkiadó gondozásában megjelent *József Attila útjain* címűben is.¹⁷ A Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit szerkesztette gyűjtemény tizenhét dolgozatot tartalmaz. Jöllehet, a tanulmányok nagyobb része az életmű egy-egy hosszabb időszakáról íródott, mégis szinte természetesnek hat, hogy hosszabb értelmezéseket, elemzéseket olvashatunk több versről, így a *Kései siratóról* (Sárközy Péter), a *Kozmosz énekéről* (Danyi Magdolna), a *Kirakják a fát* (Szabolcsi Miklós), a *Bukj föl az árból*, a *Nem emel föl* (Beney Zsuzsa), az *Erdének* (Rónay György) címűről is. A kötetbe gyűjtött tanulmányok eredetileg különböző folyóiratokban (többségük a *Kor-*

társban és az *ItK*-ban) jelentek meg 1967 és 1979 között, azaz: a hetvenes évek József Attila-képét reprezentálják, igazolva egyúttal Szabolcsi Miklósnak a kötet előszavában a válogatás céljáról és szempontjairól írt sorait „Minden időszaknak, minden nemzedéknek van róla (József Attiláról) mondanivalója: így a hetvenes évek végének embere, a ma olvasója is szembesül vele.” Nem hagyhatjuk szó nélkül ugyanakkor, hogy a vidéki folyóiratok által megjelentetett tanulmányok közül mindössze háromat (Rónay György: Jelenok, Danyi Magdolna: Új symposion, Lengyel András: Életünk), a vidéki tudományos műhelyek által publikáltak közül egyet sem közöl a kötet.

A tanulmányok nagy részének újraközlését nemcsak az indokolja, hogy a József Attila költészetére vonatkozó legújabb tárgyi ismeretek tára lehet a kötet, hanem az is, hogy módszertani, irodalomelméleti tanulságokkal is szolgál. Olvashatunk a költő jellegzetes motívumairól, képzeteiről, különböző verstípusairól (Bokor László, Beney Zsuzsa, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Szőke György, Sárközy Péter), tanúi lehetünk annak, milyen fontos szerepe van az életmű megismerésében a textológiának (Stoll Béla), a tágabb értelemben vett filológiának (Lengyel András, Rónay György, Tasi József, Tamás Attila). Megismerkedhetünk a költő világképének, természettudományos műveltségének, filozófiai érdeklődésének kérdéseivel (Tverdota György, ifj. Gazda István, Gyertyán Ervin). Részletesen foglalkozik egy-egy dolgozat a társadalmi-politikai környezet problémáival, a költő korabeli értékelésével, kritikai fogadtatásával és utóéletével (Tasi József, Agárdi Péter, Gyertyán Ervin, Stark András-Bókay Antal). És nagyon fontosak azok a tanulmányok, amelyek az életrajz-életút és mű viszonyáról szólnak, megvilágítva, hogy sors és mű feltűnően szoros kapcsolatban áll egymással József Attila esetében (Rónay György, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin).

A *József Attila útjai* című kötet meggyőző bizonyítéka annak, hogy a költő életműve ma is aktuális, továbbra is fontos része az irodalomtörténeti kutatásnak. Ugyanezt jelzi az is, hogy a Magvető Gyorsuló idő sorozatában Bóka László *Essay és vallomása* után most újabb József Attilára vonatkozó kötet jelent meg, mégpedig Széles Klára tollából.¹⁸

A „... minden szervem óra” című kötet — mint maga a szerző írja — „nem életrajz, nem portré, nem korrajz, nem verselemzés, de mindegyikből ad valamit” (35). Az alcímét — *József Attila költői motívumrendszeréről* — úgy kell értelmeznünk, hogy nem az életmű egészének teljes motívum-hálózatával ismerkedhetünk meg, hanem egyetlen „önkényesen kiválasztott szemponthoz igazodva”, a „csillag” motívum kapcsán, a képzettársítások egymáshoz fűződését kísérhetjük figyelemmel. A „speciális költői minőséget” hordozó (14) motívumok értelmezése segítségével azonban végső soron mégis megsejthetjük a motívumok adta rendszer egészének jellemzőit is. Széles Klára József Attila költészetének belső okhálózatát igyekszik megfejtetni, s hogy miért épp a csillagköreit, Göncöleit, Tejútjait követve? József Attilára hivatkozik — nem alaptalanul —, aki a *Majd emlékezni jó lesz* című versben ezt írta: „minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”. A könyv fontos elméleti problémákkal is foglalkozik: így például kísérletet tesz — bőséges szakirodalmi anyag segítségével — a költői motívum „pontos” meghatározására. Egyetérthetünk vele abban, hogy a költői motívum ismétlődése különböző egységeken — egy versen, de egy életműszakason avagy egy egész életművön — belül is, és különböző módokon történhet (16). Fölveti azt a látszólag egyszerűnek tűnő, valójában alapvető fontosságú kérdést, hogy „mikor, hol, miért, hogyan kezdődik (és végződik, ha végződik) egy vers?” Továbbgondolásra készíti az olvasót az is, amikor Széles Klára József Attila levelei és tanulmányai alapján megállapítja: ha az ihletről ír a költő, „mindig megtalálhatjuk nála a mozgás, a cselekvőség, illetve a teljesség, a totalitás lényeges mozzanatait” (40). A kiválasztott motívum értelmezése során tett megfigyelések közül kiemelkedőnek tartom azt a költői ma-

gatartásforma jellemzésére is alkalmas megállapítást, amely szerint „akkor ragyognak fel a versbéli csillagok, amikor éppen tanácstalannak érzi magát” a költő. Ha Széles Klára minden motívum- és versértelmezésével nem érthetünk egyet, azokat, amelyekben sikerül az egyszerű és mélyen rejtőző élményt kifejeznie, tanulságosnak tartjuk. Ilyen példaadó értelmezés az, melynek során a *Hűségben* felfedezi ugyanazt a mélyélményt — a „rettegésekkel teli kisgyermek titkos, szorongó éjszakai kirándulásának közegét” —, amely az 1936-ban született *Ha a hold süt...* című versnek is alapja volt (74). Az ilyen elemzésekkel valóban hozzájárult Széles Klára az *Esztétikai töredékekben* megfogalmazott „törvényes véletlen törvényének” megértéséhez és megértetéséhez.

A bemutatott kötetek az említetteken kívül más tanulságokkal is szolgálnak. Érdemes például arra is figyelni, hogy több párhuzamossággal találkozhatunk. Többek között ezek is jelzik, hogy a hetvenes évek József Attila-kutatása hol, mely pontokon, milyen, többek által is megerősített új eredménnyel, felismeréssel, vagy kérdésselvetéssel járult hozzá az életmű mind teljesebb megismeréséhez. A köteteket így, együtt olvasva azt is láthatjuk, milyen kérdések és problémák állnak az érdeklődés előterében és megsejthetjük azt is, hol várható továbblépés, illetve, milyen irányban halad(hat) tovább a József Attila-kutatás. Egy jól látható közös sajátosságra a tanulmány-gyűjteményhez írt előszóban Szabolcsi Miklós is utal: „Nem véletlen az sem, hogy általános fejtegetések és verselemzések kapcsán is elsősorban a kései időszak, az érett, nagy, átfogó József Attila-i költészet versei kerülnek szóba — talán ezek hordozzák a ma embere számára a legfőbb és legmélyebb tanulságot, a mához szóló költői-emberi üzenetet” (6). Szabolcsi Miklós felismerése és magyarázata egyértelmű, azonban az aktualitás csak egyik oka annak, hogy több szerző foglalkozik a kései versekkel. A másik ok — véleményem szerint — abban rejlik, hogy József Attila utolsó költői korszaka hosszú ideig mostohagyermeké volt a kutatásnak. S tegyük hozzá: ha kevésbé is, de érvényes ez a korai versekre is. Pedig — meggyőződésem — e két korszak sok szempontból „rímel” egymásra. Nekem tehát éppen az tűnt izgalmasnak és újnak, hogy a szerzők egy része (néha szándékosan, néha pedig az adott művek természetéből fakadó módon) rámutat a korai és kései versek összecsengésére. Ezt teszi Szabolcsi Miklós is („*Az ésszel fölfogott emberiség világossága*”), amikor az utolsó évek költészetének tónusváltását, a képtechnika egyszerűsödését a fiatalkori mesterekhez — Babits, Kosztolányi — való visszatéréssel magyarázza (147). Rónay György pedig (*József Attila újjain*) a kései idők ártatlan bűnvádjának távoli előhangjait fedezi fel például *A csoda* című korai műben (79). Danyi Magdolna a kezdeti önmegvalósítás sajátos jegyei alapján — az 1923-ban írt *A kozmosz énekét* az érett költőt előlegező versnek tekinti (173). Több hasonló példára utal Bokor László (*József Attila művészetéhez*) is, Széles Klára pedig a csillagfénynek a korai és kései versekben hasonlóképpen történő megjelenését veszi észre (175-8). Beney Zsuzsa (*József Attila két késői versének Isten-képe*) és Szőke György (*József Attila apaképe*) is hangsúlyozza, hogy „a két egymástól időben eléggé távol eső verscsoport között szerves összefüggés van” (279). Sőt, Szőke György, a jóság motívumát vizsgálva párhuzamot talál nemcsak a kései *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a korai *Tanítások*, de egy 1923-ban, Galamb Ödönhöz írott levél között is (280-81).

Az utóbbi néhány évben élénkebbé vált az érdeklődés József Attila betegsége iránt is, tükrözi ezt a dolgozatok jelentős része. A kései versek értelmezésekor József Attila betegségéről és gyógykezeléséről írni elkerülhetetlen; szükséges is, éppen azért, hogy lássuk: milyen küzdelmet vívott önmagával is. És nincs is okunk tagadni betegségét, „erre — írja Szabolcsi — annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében” (141). Ugyanezt igazolja Tverdota, amikor a „*Költőnk és kora*” című versről ezt írja: „tündökletes szellemi teljesítmény pokoli szituációban” (19). Hogy a ver-

ek formája nem követi a tudat bomlási folyamatát, azt Sárközy Péter (*Kései sirató*) „az ekkorra már klasszikusra fejlesztett” jambikus ritmusnak tulajdonítja (240). Elgondolkodtató Rónay György véleménye is, amely szerint a költő azért nem tér „az automatizmusokat gáttalanul felszabadító” szürrealizmus útjára, mert „neki, éppen fordítva, az élete múlt azon, ami a lélek homályos alvilágából tör felszínre, s hogy mennyire bírja renddé, énekké formálni, logikává szervezni őket” (80). Feltűnő, hogy éppen Rónay György és Beney Zsuzsa figyelnek föl József Attila betegségének egészen korai jeleire. A költőnek a nőkhöz (előbb nővérehez, Jolánhoz, később Vágó Mártához és Szántó Judithoz) való viszonyáról, „komiszságáról” azt írja Rónay, hogy nem gonoszság, hanem egyszerűen tünet: „a lappangó skizofrénia egyik jellemző, de sajnos csak utólag azonosítható tünete” (35). Beney Zsuzsa pedig feltételezi, hogy „a harmincas évek eleje óta jelentkező gyomorpanaszok már a fejlődő skizofrénia kóros szervérzékelései lehettek” (271). A merészen új szókapcsolatokat, hasonlatokat, metaforákat, asszociációkat Bokor László a skizofrénia művészi „hasznaként” értékeli (321).

Természetesen, nemcsak betegsége, hanem kezelése és kezelőorvosai is többször szóba kerülnek. Széles Klára (43–48) és Beney Zsuzsa (256–57) részletesen ír például a költő és orvosa, Gyömrői Edit viszonyáról: arról, hogy ez költészetének „milyen gazdag kibontakozásához vezetett”. Arról beszélni, hogy az orvosohöz fűződő kapcsolat „hogyan befolyásolta — befolyásolta-e egyáltalán — a költő betegségét”, „felelőtlenség lenne” — hangsúlyozza Beney Zsuzsa (256). Stark András és Bókay Antal azonban éppen az utóbbira tesznek kísérletet („*Köztetek lettem bolond*”) Bak Róbert patográfiájának értelmezésével. Nem az érdekli őket, hogy organikus-orvosi szempontból beteg volt-e a költő, avagy sem, hanem az, hogy „szociális szempontból biztos az volt. Azaz elmebetegnek tartották” (350). Ezt nevezik a szerzők — Ervin Goffmann könyve alapján — stigmatizálásnak („minősítésnek”). S jóllehet, világosan látják a patográfia újraértelmezésének veszélyeit-bukatóit, s nem azt kívánják megmutatni: „ki volt a hibás”, néha mégis ugyanabba a hibába esnek, amit Bak Róbertnek is felrónak: egy prekonceptióval állítják szembe a sajátjukat. Előbb a stigmatizáció folyamatát írják le, majd azt, hogyan próbál megküzdeni az elkülönült a stigmával, végül azt fejtik ki, hogyan adja meg magának a környezetet (ezen belül Bak Róbert, az orvos) az önfelmentést. Különsösen az utóbbi folyamatok felrajzolásakor végsősoron mégiscsak „hibáztatják” a szerzők Bak Róbertet s a költő szűkebb-tágabb környezetét. (A tanulmány mellett érdemes elolvasni a vitapartnerek — Antal Gábor, Garai László, Gerevich József — eddig csak folyóiratban publikált véleményét is.)

József Attila freudizmusára is többen utalnak. Beney Zsuzsa szerint a költő, amikor „a freudi szemléletet magáévá téve, felismeri bűnösségét ... közvetetten valószínűleg a 20. század egyik legfontosabb, s mind fontosabbá váló életérzésére rezonált” (263). Agárdi Péter (*Mozaikok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéből*) Fejtő Ferenc korabeli felismerései közül épp azt emeli ki, amely szerint „az ún. pszichoanalitikai versekben József Attila saját árnyait és a freudi tézist is legyőzi művészileg” (450). Gyertyán Ervin (*Marx, Freud, József Attila*), a költő marxizmusa és freudizmusa körüli vitákra utalva meggyőzően bizonyítja, hogy „a marxi és a freudi nem két eklektikusan összepasszított szempont József Attila költészetében, hanem ugyanannak a valóságélménynek és valóságlátásnak két, egymástól elválaszthatatlan dimenziója, paramétere”, bármelyik megcsonkítását a másik érvényessége is megsínyli (123).

Több tanulmány előrevetíti a feladatot: a kutatásnak fel kell tárnia József Attilának a különböző filozófiai tanításokhoz fűződő viszonyát. Néhány ilyen kísérletnek már most tanúi lehetünk. Tverdota György (*József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*) például Bergson filozófiai inspirációjára hívja fel a figyelmet; arra, ahogy József Attila a

„Költők és kora” soraiban mintha a Teremtő fejlődésben Bergson által, a metafizikus számúra kijelölt feladatot vállalta volna magára (420). Einstein inspirációjával kapcsolatban Tverdotát az érdekli, hogyan használta fel a költő esztétikai fejtegetéseiben az einsteini és newtoni, dinamikus és statikus világmodellt (415). Ijf. Gazda István, felsorolva azokat a természettudományos gondolatokat-problémákat, amelyek József Atilát foglalkoztatták — arra keres választ, hol találkozhattott ezekkel a költő (425–28). Megállapítja, hogy a relativitáselmélettel a Magyar Írás körében, a kvantumelmélet alapelemeivel Szegeden ismerkedett meg (429). Bizonyítja, hogy Fényes Samu volt az, aki a költőt e témakörben „kímélte” (430–34), sőt tudatosítja, hogy József Attila 1925 végén, 1926 elején „tényleg természettudományos és geometriai problémákon töprengett” (434).

A fenti könyvek számos értékes és érdekes textológiai-filológiai megfigyeléssel, javaslattal is szolgálnak. Közülük elsőként az új kritikai kiadás szerkesztőjének, Stoll Bélának két rövid közleményét emelném ki. Az egyikből megtudjuk, hogyan derült fény az „örök barát”, a Bóka Őszi naplóban emlegetett B. Pista kilétére, azaz Barta István személyére, akiről több verset is írt a költő (*Harag, Egy ifjú párra*), s akivel a *Szerkesztői üzenet*ben vitázik a költő. Fontos adalék ez, hiszen a Bartával folytatott viták is hozzájárulhattak József Attilának az eredendő bűnről, a rend és a szabadság viszonyáról frott fejtegetéséhez és verseihez. A másik közlemény egy javaslatot tartalmaz, amelyet azóta az évfordulóra megjelent verseskötetben már meg is valósított Stoll: azt, hogy a befejezett versek között az eddiginél jóval több „töredék” kapjon helyet s ne a töredékek számát szaporítsuk (299). Bizonyára élni fog Stoll Béla azzal a megoldással is, amit Szőke György javasol, hogy a Babitsról írt kritikában József Attila által átalakított versrészletnek is ott lenne a helye a József Attila-kötetekben (281). Érdekes adalék, amit Tasi József tanulmányából (*József Attila a Bartha Miklós Társaságban — másodszor*) tudunk meg: *Lebukott* című versét a költő, mozgalmi barátja: Füredi József kérésére írta meg a Vörös Segély részére. Lengyel András József Attila Brichta Cézár Egyszerű énekek című kötetéről írt kritikájából indul ki, nem tett „mást” „csak” elolvasta a kritika tárgyát képező kötetet s egyrészt hangsúlyozza a költő bírálatának jogosságát, másrészt felfedezi az Én őseim... című Brichta-verset, *A Dunánál „nyersanyagát”* (309). A két vers rokonsága alapján nem a „hatást”, hanem József Attila „klasszicizmusának” tényét bizonyítja. Figyelemre méltók Rónay Györgynek József Attila átdolgozásairól (57), valamint a Schiller-hatásról írt fejtegetései is. Tamás Attila arról győzi meg az olvasót alapos tanulmányában (*Miért épp a „Medvetánc” lett kötetcímadóvá?*), hogy az életműben nincs még egy vers, amelyben a korai és a legkésőbbi korszak termésének jellemzői olyan mértékben elegyednének egymással, mint a *Medvetáncban* (210).

A költői magatartásforma különböző változatairól és változásairól is többen szólnak: Sárközy Péter a tudatosság és őszinteség egységéről (9240), Tamás Attila az önmegteremtés lehetőségéről (202-05), Beney Zsuzsa pedig az intelligencia és érzékenység összefonódott kettősségéből született magatartásformáról, mely az én mikrokozmoszában a sors makrokozmoszában analógiáját látja (261). Helyet kap a dolgozatokban József Attila aránytalanság-érzete és hiánytudata (Rónay: 14, Széles: 163, Szőke: 287) és a „végtelen”, az „Úr” motívuma-gondolata is (Bokor: 323, Danyi: 184, Széles: 80., 159, Szőke: 295).

József Attila korabeli értékelése és „utóélete” is lényeges kérdésnek mutatkozik több szerzőnél is. Tasi József — különböző dokumentumok alapján — arról értekezik, hogyan, milyen körülmények között tér vissza a költő 1932-ben a Bartha Miklós Társaságba, s hogy ez a lépés végső soron miért nem meglepő: tulajdonképpen a kommunista közösséget igyekszik maga körül megteremteni, s ehhez „jó terep kínálkozik a megváltozott” társaságban (369). A József Attila-kép alakulását elemző kutató az ún. „Fejtő-problémát” sem

kerülheti meg. Agárdi Péter a József Attilára vonatkozó Fejtő-kritikákat értékeli, mint olyan modellt, amely tanulságos „marxista esztétikai igényességében, realizmus-orientációjában csakúgy, mint fokozatos- főleg politikai, világnézeti háttérű — átépülésében, megrendülésében” (453). A költő utóéletére vonatkozó tanulmányok közül Gyertyán Erviné a legizgalmasabb s a legtöbb tanulsággal szolgál. Gyertyán Erviné a legizgalmasabb s a legtöbb tanulsággal szolgál. Gyertyán látszólag csak két könyv — Vágó Márta és Révai József könyvének — tanulságait igyekszik megfogalmazni, valójában azonban a József Attila-kép — elsősorban felszabadulásunk utáni — „történetének” differenciált felrajzolását végzi el, tényekkel bizonyítva, milyenek voltak „József Attila megítélésének a hullámszámai kultúrpolitikánkban” (89).

S végül még egy közös sajátosság: több dolgozat is tanúskodik arról, hogy szerzőinek nem szándéka már merev példává magasztosítani a költőt. „Mi sem áll távolabb József Attilától, mint hogy mintává, kánonná tegyük” — fogalmazza meg Szabolcsi Miklós. S ebben a szellemben közelíti meg az életművet Bokor László is, amikor a költő újításainak túlhajtásaiból idéz példákat (330), és Danyi Magdolna József Attila iránti tisztelete is éppen abban nyilvánul meg, hogy „le meri” írni: *A kozmosz éneke* „költői-esztétikai eredménynek nem teljes értékű” (197).

Remélhető, hogy ez lesz a József Attila-kutatás iránya a jövőben: felmutatni az életmű minden fontos értékét és nyíltan bevallani a hiányokat és a tévedéseket is. Vonatkozzék ez ne csak József Attila, de kutatóinak tévedésére is!

(„Párizs is csak Makó!”) Egy Párizsból, 1927-ben Komor Andráshoz írt József Attilával közös levélben így évődik, viccelődik Korda Vince: „Nem is értem, hogyan engedhettek, hogy az annyira passzoló hagymaiparból kikerüljön ez az Attila. Itt egész Párizsnak olyan szaga van azóta, amióta itt van, mintha Makón volna az ember.” A levél folytatásában a költő így válaszol hasonlóan játékos és a tőle megszokott „hencegő” modorban: „Én nem tiltakozom, hiszen vannak emberek, akik Párizsban is maguk köré tudják varázsolni a mezei életet s a bölcsesség érteti meg velük, hogy a nagy szellemek útja Makóról vezet Párizsba, ahol olyan hatással vannak a Közéletre, hogy valahová oda vágyik tovább az általa fejlődöttebb ember, amihez képest Párizs is csak Makó!!!”¹⁹ Mint minden hasonló megfogalmazásban, ebben is fontos tartalmak, vágyak és ars poeticát előlegező hitvallások is meghúzódnak, hiszen egy-egy városnak, helységnek nemcsak fölnevelő szerepe lehet a költő életében, de az életmű egészét meghatározó, a költői magatartást, s a tapasztalatokon alapuló gondolkodást-értelmezést intencionáló szellemi környezete is maradandó. Éppen ezért volt öröm számomra, hogy ezt a folyamatot az utóbbi években három kötet is igazolta. A József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára megjelent két fontos „helyi” kiadvány: a Szegedi Somogyi Könyvtár gondozásában Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)*²⁰ és a Hatvany Lajos Múzeum füzetei sorozatban Kovács Ákos: *Bécs után — Páris előtt (József Attila Hatvanban)* című könyve után,²¹ — akaratlanul pontosan követve a költői életút logikáját és időrendjét — megjelent a párizsi évet bemutató önálló kötet is, Szabolcsi Miklós szerkesztésében.²²

Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának *Érik a fény* című, 1977-ben megjelent második kötetében a hatodik nagyfejezet (571-713) ugyanazt a címet viseli, mint az önálló könyv: *József Attila Párizsban*²³, ezért óhatatlanul kísért a két munka összevetésének kényszere, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik legnehezebb feladat a tudományos kutatások eredményeinek népszerűsítése. E feladat sikeres megoldását Szabolcsi Miklós esetében nem a tüntetően szerény, mindössze öt oldalnyi terjedelmű bevezető, hanem a kötet egésze igazolja. Szabolcsi Miklós tulajdonképpen egy albumot ad most az olvasók kezébe, az album kézírathasonmásokat, Párizsban írt versek szövegét, leveleket, levélrész-

leteket, a városról készült korabeli fotókat, korabeli képzőművészeti alkotások reprodukcióit, Hont Ferenc, Vághidi Ferenc, Sándor Kálmán visszaemlékezéseinek részleteit, József Attila Carte d'identitéjének hasonmását (az ezen található fényképről nagyították ki a kötet fedőlapján szereplő József Attila-portrét is), a L'Esprit Nouveau első (és egyetlen) számának címlap-fotóját, Korda Vince József Attiláról festett akvarelljét, Janovics András rajzát József Attiláról a *Biztató* szövegével s más hasonló dokumentumokat tartalmaz, s végül, az albumot — Szabolcsi bevezetőjének párvaként, mintegy keretet alkotva — egy szöveg zárja: *Találkozásaim József Attilával* címmel (103–127)²⁴ részletet olvashatunk Cserépfalvi Imre „Egy könyvkiadó feljegyzései” című, a Gondolat kiadónál megjelenő művéből. E felsorolást azért nem nélkülözhetjük, mert már ennek segítségével tesz föl a bevezetőben: „Mit adott neki (József Attilának) a párizsi év?” A válasz többféle, mint ahogy József Attilával kapcsolatban maga Párizs is többféle lehet.

Az egyik József Attilára vonatkozó Párizs-kép az irodalomtörténész Szabolcsi Miklósé, a másik a szerkesztőé s a kötet vállalt egészéé, a harmadik a visszaemlékezőké, köztük a leghosszabban idézett Cserépfalvi Imréé. És találkozunk még a Lucien Hervé fényképezőgéppel látott Párizssal is. Az irodalomtörténész számára nemcsak az fontos, amit Párizsban írt a költő, hiszen az tulajdonképpen elég kevés volt, hanem a később érvényesülő hatás is, hiszen — mint Szabolcsi Miklós írja — „ha kevés verset írt is, a Párizsban magába szívott hatás még évekig elkíséri. Még élete utolsó napjaiban is francia költőket forgat” (9). A visszaemlékezők azt a Párizst őrizték meg, amelyben hozzájuk hasonlóan eligazodni akart, amelyet meg akart ismerni. De József Attilának magának is több Párizs-képe volt: egy elvárás-Párizs, mely tulajdonképpen egy mítosz, egy megélt Párizs, mely más volt, mint amit várt, végül volt egy emlék-Párizs, mely ismét más arcot mutatott. Egy november 24-én nővéréhez, Jolánhoz írt levelében már meg is ütközik az elvárás a valósággal: „Párizsról le kell beszéljelek, azt hiszem, ha most kijönnél, még jobban csalódnál abban a buta összezavart Mah-Jong partiban, amelyet a Beadeckerek Paris néven neveztek. Hogy Ady, ez az iszákos hülye mit látott a pálinkában, az más lapra tartozik. Itt egyáltalában nem lehet ámulni, hacsak azon nem, hogy miként lehet annyi piszkos krejzleráj egyrakáson, mint itt. Legszívesebben fölrobbantanám: állandóan és hiába keresem mindazt, amit beleképzelttem” (14). Csalódottsága mögött — indirekt módon bár, de — ott rejlik az is, hogy Párizs mítoszt Adyra figyelve alakította ki. S hogy később is mennyire figyel Adyra, az abból is érezhető, hogy Vághidi emlékezése szerint (38) József Attila azért járt éppen — az egyébként ekkorra már divatjamúlt — Closerie des Lilas-ba, mert „Ady is benne ütötte fel tanyáját valaha, s Attila gondos megfontoltsággal kedvenc kávéházának megválasztásában Ady nyomában haladt.” József Attila harmadik Párizs, az emlék-Párizs pedig — érthető módon — csak a bevezetőből és Cserépfalvi visszaemlékezéséből olvasható ki inkább.

A *József Attila Párizsban* nemcsak a fenti szempontból látszik jól szerkesztettnek: a versek, levelek, fényképek, dokumentumok valóban megformált egészeket alkotnak. Az albumrészt jól indítja és zárja a szerkesztő: két olyan verset választ, amelyek keretét jelentik a párizsi évnek. Az indító vers a *Viszem a földem*, melynek már első sora is pontosan érzékelteti a Makóról Párizsba tartó fiatalember terveit, elképzeléseit, horizontját: „Magyar vagyok, de európai.” Az utolsó két sorban pedig az elvárások is megfogalmazódnak: „Párizs, szeress, én földemet hozom / és csókjaidat néki viszem el.” Az albumot záró vers már közvetlenül Európához szóló mű, amelyben, az utolsó szakasz nyári tájának képében — Szabolcsi monográfiája szerint — nemcsak Párizs és Cagnes-sur-Mer hatása, de a békés lebegésnek kísérteties, fenyegető, halálos — a pusztuláson túli ember nélküliséget idéző konnotációja is ott van (vö. *Érik a fény*, 710.) Az *Ó Európa* című verset a 99. oldalon

találjuk, mégpedig úgy, hogy a szemközti oldal üres. Ezt sajnáljuk, mert érzésünk szerint itt helyet kaphatott volna Magritte ugyanekkor festett *A fenyegető idő* (*Le temps menaçant*) című képe, melyről épp Szabolcsi Miklós állapította meg monográfiájában, hogy feltűnően hasonlít József Attila versének befejező részéhez. Ezt azért jegyezzük meg, mert a kötet egésze kívánta volna meg a megoldást, hiszen majd minden vers mellett szerepel egy-egy kép, s majd minden fotó alatt József Attila tollából származó képaláírást olvashatunk. Pontosabban: József Attila soraihoz választott fotókat a szerkesztő. Ez a megoldás azért jó, mert homogénné teszi a könyvet. Hadd idézzünk csak néhány példát: a 12. oldalon egy Szajna-parti képet látunk, alatta a következő idézettel: „felül öt frankért rám lenézhetsz”. Egyet lapozva az olvasó megtalálja a „teljes” szöveget: *A Párizsi anizx* című verset, s mellette a Boulevard Saint-Michelről készült fotót. A képek és a szövegek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, pontosan a helyükön vannak. Amikor azt olvassuk József Attilától, hogy „elköltöztem a Vaticanból...”, majd megadja új címét, akkor a másik oldalon már az Hotel de la Huchette fotóját találjuk. Még arra is ügyelt a szerkesztő, hogy a *Párizsi anizx*ban felemlegetett Notre Dame is olyan fotón szerepeljen, amely a rue de la Huchette-ből, tehát József Attila szemével láttatja az épületet. Lucien Hervé kitűnő fotóművész, József Attila e soraihoz is volt fényképe, egy pissoirról készült fotója: „ha lány vagy, megcsókol a rendőr / s az illemhelyen nincs ülőke”. E sorok a *Párizsi anizx* harmadik versszakából valók, mint ahogy az *Eiffel torony* című Robert Delauney kubista indíttatású festményének reprodukciója alá írt két sor is: „Az Eiffel-torony éjjel eldől, / bebúvik paplanos ködökbe”. A *Párizsi anizx* idézett soraival kapcsolatban két megjegyzésünk lenne: az egyik, hogy a vers kubista technikájáról a monográfiájában írtakat itt — a kötet jellegéből fakadóan — nem tudja megismételni Szabolcsi, de érzékelteti a hasonlóságot a szövegrészlet s a kép egymáshoz illesztésével, ugyanakkor az olvasó nem tudja, honnan származik a képaláírás szövege, mert a 16. oldalon a *Párizsi anizx*nak csak két szakasza szerepel, a harmadik — két képaláíráshoz felhasznált — versszak lemaradt. Néhány, a fentiekhez hasonló apróbb megjegyzés: ismétlésekre, átfedésekre is sor kerül a könyvben: így pl. az 56. oldalon teljes terjedelmében olvashatjuk a költő 1927. március 14-én kelt levelét, melyben büszkén utal arra, hogy meghívást kapott Claude Sévarachoz és Marcel Sauvage-hoz. A 67. oldalon szerepel Sauvage fényképe, ezért a túloldalon megismétlődik a levél rá vonatkozó részlete. Ugyanakkor, másutt nem él a kötet az ismétlés adta értelmezői segítséggel: Korda Vince József Attila-akvarelje a 47. oldalon található, a túloldalon Vághidi Ferenc visszaemlékezésének egy részletével, de nem szerepel, pedig itt különösen érdekes lehetett volna a „szembesítés”, az, amit az 56. oldalon idézett levélben olvashatunk, hogy József Attila hogyan értékelte a róla készülő festményt: „Korda Vince fest most különben, a kép gyönyörűnek ígérkezik, de nem én (érzésem szerint), hanem egy megdöbbentően szuggesztív félhülye van a vásznon eddig. S az a rémes, hogy nagyon hasonlít hozzám.”

Néhány szövegközléssel kapcsolatos megjegyzésem: a szerkesztői bevezetőben idézi Szabolcsi Miklós az 1927. június 10-i levélben szereplő két szakaszt, melynek eleje később a *Medáliák*ba került. Az idézet eredetileg így szólt: „Barátommal egy ágyban lakom, / nem is lesz hervadó liliomom”. A bevezetőben a második sor végéről lemaradt a birtokos személyrag. Hasonló apróbb elírás találunk a *Chant de prolétaires* második szakaszában: a „L'on a des pots et des choux ronds” sor a könyvben (82) így szerepel: „L'non a des...” A 68. oldalon a folyóiratcím hibásan, így szerepel: „L'Esprit Nouveau”, a francia levél magyar fordításában pedig hiányzik a cím, amikor azt olvassuk: „megjelent”, nem szerepel mellette az, hogy mi jelent meg. Bár ez nem zavaró, hiszen a túloldalon ott a folyóirat első számának címlapjáról készült fotó. A 62. oldalon található francia nyelvű levél alatt a fordítás elmellőzi a kiemelésként és a kurziválást, pedig ezek itt fontosak, mert érzékeltetik Jő-

zsef Attila jogos büszkeségét: „Én magam írtam egy új költeményt — *franciául*”. Ez azért fontos, mert a levél egészéből kiderül, hogy szemben azzal az öt költeménnyel, melyeket ugyan ő fordított, de Seuphor „tökéletesített”, van már önállóan írt francia verse is. Ugyanitt, a fordításban lemaradt az eredeti francia szöveg utolsó sora, a „Je l'envoie ci-joint a toi” a fordításban nem szerepel.

Nem szoltunk még a Cagnes-sur-Merben töltött nyaralását láttató részről, pedig — mint Szabolcsi Miklós írja — „élete utolsó gondtalan időszak” volt ez, s a kötetnek ez a része a „legbeszédesebb” annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok száma szerényebb, mint a párizsiaké. Itt szerepel Makky György felvétele Korda Vince Cagnes-sur-Mer című korabeli (1926) akvarelljéről, Lucien Hervé felvétele egy utcarészletről, és szerepel még Szabolcsi Hedvig felvétele József Attila emléktáblájáról, amely alig látszik a ház falára felfutó növény leveleitől.

A kötetben található felvételekről és a kötet kiállításáról: szép könyvet adott a kezünkbe a Kiadó és a Révai Nyomda. Talán csak annyit hadd jegyezzek meg: a fotók nagy része minden bizonnyal nem olyan barnás árnyalatú volt eredetileg, mint a kötetben. A szándékot értem s méltányolom: az időbeli távolság sugallása volt a cél. Intuicióm szerint azonban a barnás árnyalat korábbra viszi vissza az olvasót, kicsit „századvégesít” Párizs hangulatát. Megítélésem szerint az 1926-27-i Párizs világának érzékeltetéséhez talán jobban megfelelt volna a borító és fedőlap kitűnően megválasztott zöld színe. Ez a fotókon is jobban érzékeltette volna talán, hogy ezek az esztendőök, mint Szabolcsi Miklós írta, „az illúziók évei” voltak Franciaországban. Ugyanezt mondhatom el a szintén barnás árnyalatú keretokről, amelyek minden képet, szöveget túlzottan lezárták tesznek (valamennyi nyitottságot csak az eredményez, hogy a lapszámok megszakítják a lap alján a keretvonalat). A képek is túlzottan lezártakká válnak így, olyanok, mintha üveges diakeretben látnánk őket, kimerévítve. Más megoldás talán több mozgást sugallhatott volna.

Befejezésül hadd idézzem Cserépfalvi Imrét, hiszen a szerkesztő is éppen őrá bízta az összefoglalást: „Ha összefoglalnám hosszúra nyúlt beszélgetésünk lényegét, a párizsi útjától várta Attila, hogy mélyebben megismerje a francia szellemet, irodalmat, művészetet és eljusson egy magasabb szintre, amelyből világosabban láthat. Attila Párizsban azt kereste, amit a középiskolai diákok kerestek ott” (106). Ha a kötetet, mint a „mit kapott József Attila Párizstól” kérdésre adott választ fogom fel, akkor megítélésem szerint a kötet fontos feladatot vállalt magára, s feladatát — apróbb hibái ellenére sikeresen töltötte be. Ha valamit sajnálhatunk (s ez sem mellékes szempont), akkor az az, hogy a kötet magas ára (157 forint) miatt nem válhat igazi népszerű munkává.

(„*Teremtő fejlődés*”) „Az *Eszmélet* valóban szép vers és bizonyos másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marxéhoz!” — idézi Tverdota György elemzése elején a költőnek saját költeményéről adott öntudatos nyilatkozatát, amely akkor s azóta sem bizonyult alaptalannak, ugyanis nemcsak a nyilatkozat megőrkítője — Nádass József — fogadta el, hanem mindazok, akik akkor s azóta szoltak a versről, márpedig az *Eszméletről* sokan írtak és — nem véletlenül — különösen az 1970-es évek elején, amikor — ma már tudjuk — ismét „aktuálisá” vált: önálló kötetek is megjelentek a jelentős műről, mint Szabolcsi Miklós és Szuromi Lajos elemzése az Irodalomtörténeti Füzetek²⁵ sorozatban, az Irodalomtörténeti Közlemények pedig külön „blokkot” szentelt a vers értelmezéseinek.²⁶ Tverdota György *Eszmélet* című, 1983-ban, a *Literatúrában*²⁷ megjelent tanulmányára mégis nemcsak a „szakma” figyelt, mert nem egyszerűen gazdagította csupán az *Eszmélet*-irodalmat, hanem megújította, egészen új szempontot nyújtva nem csak a vers lehetséges értelmezéséhez, de az egész életmű szükségyszerű újragondolásához is. Tverdótát ugyanis — az eddigi értelmezésektől eltérően — az érde-

kelte, mit értett, mit érthetett József Attila „eszmélet”-en s az alapötlet tulajdonképpen „kézenfekvő” volt: a József Attila-i mű címe egybeesik a Bergson-i filozófia egyik alapfogalmával, a conscience-szal. A bergsoni értelemben vett eszmélet két lélektani tevékenységet foglal magában: az értelmet és az intuíción, mintegy ezek szintézisét is jelenti. Tverdota maga is fontosnak tarthatta e dolgozatát, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy most megjelent tanulmány-gyűjteményének éppen ezt a beszédes címet adta: *Ihlet és eszmélet*.²⁸ Ezek után szinte természetes kell legyen, hogy a könyv alcíme — *József Attila a teremű gondolkodás költője* — rímelni látszik Henri Bergson József Attila által is olvasott és nagyra tartott könyvének címére, a *Teremű fejlődésre*. S itt kell mindjárt megjegyeznünk, hogy Tverdota kitűnő érzékkel válaszolta meg könyvének kettős címét, egyrészt azért, mert már a címből érzékelhetővé válik gondolkodásának eszmetörténeti, mentalitástörténeti jellege, az tehát, miként is közelít az életmű felé, másrészt taktikai készségeiről is tanúbizonyságot tesz, amikor a címekben mellőzi annak tudatosítását, hogy itt nem egy kerek, egész munkáról van szó, hanem egy olyan gyűjteményes kötetről, amely tizennyolc József Attiláról szóló dolgozatot tartalmaz, melyek közül a legkorábbi 1976-ban, a legfrissebb pedig 1985-ben jelent meg. A cím sugallta „turpisságot” ugyanakkor szívesen elnézi az olvasó, mert menet közben — az olvasás folyamatában — észleli, hogy egy szisztematikusan, következetesen gondolkodó kutatóval áll „szemben”, aki képes meggyőzni bennünket arról, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában egy ilyen gyűjteményes kötet lehet monográfia-ígéret-értékű is!

Az utóbbi időben „divattá” vált a szűkebb és tágabb szaktudomány területén, hogy a kritika vagy csak nagyon belterjesen, a hozzáértők számára szól a megjelent munkáról vagy a tudomásulvétel szentviten hangján közelíti csak meg az eredményeket, jöllehet, a közvélemény, az oktatás széles rétegei éppen azt várják, hogy minél frissebb információkat kapjanak a tudományos kutatás irányairól, hogy az újabb és újabb értelmezések — a korábbiaktól eltérően — minél hamarabb eljussanak az érdekeltekhez, a jövő olvasóihoz, a jelen tanulórétegéhez. Ez a meggondolás indít arra, hogy Tverdota György könyvéről részletesen szóljak s egy-egy tanulmányból külön-külön kiemeljem azt, amit a fenti szempontból fontosnak látok, illetve ellentmondjak ott, ahol ezt fontosnak tartom. Teszem ezt azért is, mert úgy vélem, csak arról a könyvről szabad ítéld kritikát írni, amely a szó eredeti értelmében „megérdemli”, azaz arról a kötetről, amely azért is jó, mert vitára ingerel, mert *vitát érdemel* s úgy vélem az *Ihlet és eszmélet* ilyen könyv.

A könyv kompozíciója már eleve sugallja Tverdota kutatói irányultságát, s három nagyobb egység egyúttal szintezisigényét is bizonyítja: az első részben (*Párbeszéd a korrall*) a kortársaknak a költőről akotott képeről, véleményéről kapunk képet, a másodikban (*Mes-terek és pályatársak*) arról, hogyan és kik hatottak József Attilára, a harmadikban (*Hagyomány és értelmezés*) pedig megismerjük Tverdota elemző-készségét, példákat látunk arra, hogyan hasznosítja egy-egy vers elemzésében más irányú kutatásainak eredményeit.

Az első nagyobb szerkezeti egység címe egyúttal az első dolgozat címe is: *Párbeszéd a korrall*. A tanulmány alcíme még közelebb visz Tverdota kérdésselvetésének lényegéhez: *József Attila gondolkodói alkata*. Jól választotta meg a szerző, melyik legyen a kötete élén álló munka, ugyanis már itt alkalma nyílik arra, hogy szóljon az őt már régóta érdeklő kérdésekről, köztük a névmágia, az eszmélkedés, a szókratészi alkat kérdésköréről, azaz már itt alkalma nyílik szólni a „szép szavak alkímiajáról”, mintegy előlegezve saját ars poeticáját, mert miről is van szó e munkában? Tulajdonképpen egy eddig nélkülözött szempontot érvényesít Tverdota, amikor igyekszik megfogalmazni József Attila életprogramját, amely az alkotás-teoretizálás-közéleti tevékenység hármasságában telt el. A szerző — tudva, hogy a költőt az utókor nem elsősorban életprogramja alapján minősítette, ítélte

meg — megállapítja hogy a kutatás hiányai, árnyékai éppen a „másik szellemiség”: a gondolkodói magatartás vizsgálatában mutakoztak meg, éppen ezért e dolgozat József Attilát teoretizáló szerepében mutatja meg, „nem elszigetelve az eszmélkedést emberi egyénisége egységétől, s főleg költői gyakorlatától.” Tudomásul kell vennie, hogy a gondolkodói arc-kép kialakításához a kortársakkal folytatott beszélgetések felidézésére szorítkozik, mondván, a versekben tetten érhető műveltségelemek csak a jéghegy csúcsát jelentik, a levelek és az értekezések pedig azért nyújtanak kevés támpontot, mert a költő „fogalmait nem definiálja(10). Tverdota meggondolását elfogadjuk, azzal a fenntartással, hogy hozzátesszük: a „definíció” hiányának oka nem egyszer az, hogy a költő — mint az alkotás során is — a teoretizáláskor is metaforikusan gondolkodik. Ezzel együtt tanulságos, ahogy Tverdota felidézi a kortársak tükrében a költőt, aki vagy „okoskodó emberként” (Fejtő Ferenc) vagy „spekulatív beállítottságú” személyiségként áll előtünk, aki „nem lírai költő, képzett, művelt ember akart lenni” (Bányai László). A kortársak állításának fedezetét megtalálni véli Tverdota a költő leveleiben és írásaiban. Igazán érdekes segítségére akkor tesz szert Tverdota, amikor a korabeli beszélgetőtársakat „faggatja” a költő gondolkodói ambíciójáról. A szerző bizonyára jól tudta, milyen veszélyes talajon mozog, amikor József Attila költészetének gondolati mozzanatait is a párbeszéd — visszaemlékezések — kereteibe helyezve értelmezi, s „mint a folyamatosan gondolkodó és dialogizáló költő álláspontjának rögzített töredékeit” veszi számba. Tverdota e „veszély” tudatának megfelelően jár el s csak néha tulajdonít a feltételezhetőnél nagyobb jelentőséget egy-egy felidézett párbeszédnek. A hozzá közelálló kortársak mind rendkívül műveltek tartották s a „gondolat melletti elkötelezettségét” hangsúlyozták. Felmerül a kérdés, vajon nem túloztak-e néha — tiszteletből, a költő halhatatlansága felé fordulva vagy mert a maguk bevallott vagy be nem vallott szerényebb intellektusukkal közelítették meg — a visszaemlékezők? A kérdés retorikai jellegű, hiszen Tverdota maga is látta ennek lehetőségét s ezért állította egymás mellé a „túlzó” és „lekicsinylő” nyilatkozatokat, mint például Mannheim Károlyét vagy Zsolt Bélát. Az okot a szélsőséges megítélésre József Attila vitaszenvédélyében és az anekdoták tárgyává lett „skolasztikus hajlandóságában” (Ignotus), szokatlan „harcmodorában” kereshetjük („Állíts valamit, és én majd megcáfollak”). Számos vers is tanúsítja a közte és vitapartneri közötti szükségszerű nézeteltérést, feszültséget, így a Németh Andorhoz írt (*Hová forduljon az ember...*), az Ignotusnak címzett *Alkalmi vers* s a Barta Istvánhoz szóló *Harag* is. *Bánat* című verse kapcsán Tverdota összefüggésbe hozza a vitaszenvédélyt azzal is, hogy a mozgalomban is fokozatosan nőtt vele szemben az ingerültség, az elégedetlenség. E tulajdonképpeni „felsorolás” után Tverdota megpróbálja megadni József Attila gondolkodói alkotásának képletét, amelyhez — szerinte — Fejtő jutott a legközelebb, amikor egyik írásában megnevezte ennek a típusnak az ősmodelljét, prototípusát, a legnagyobb szofistát és a szofisták legnagyobb ellenfelét: Szókratész. A dolgozat szinte feladatkielölés s nem véletlen, hogy — a József Attilára is jellemző módon — kérdéssorozattal és a feladatot megjelölő imperatívusszal zárul: „meg kell engednünk a korral folytonos, intenzív párbeszédet folytató, alkatilag talán szertelen, gondolatilag azonban mély szokrateszi típus létjogosultságát!”

Meglepő, hogy ez a kötet élén álló feladatkielölő munka a könyvben szereplők közül épp a legfrissebb (Literatura, 1985.1-2.), de kompozíciós szempontból nagyon szerencsés a sorrend megválasztása, így ugyanis mintegy előlegezi a szerző, hogy milyen kutatói eredményekre és irányokra figyelhet az olvasó, milyen kérdéseket fejt ki a könyv a későbbiekben. Ezt bizonyítja már az *Adalékok a Curriculum vitaehez* és a *József Attila magyarsággélménye* című dolgozat is. Az előbbi azt vizsgálva, mennyiben felel meg a költő önéletrajza a „műfaji” követelményeknek, felfigyel arra, hogy a folyamatos és részletes önéletrajz

1929-ben megszakad s az a nyolc év, amely a kézirat születéséig eltelt, egyetlen rövid mondatban intéződik el: „Ezóta írásaimból élek.” A következő mondat: „szerkesztője vagyok a Szép Szó c. irodalmi és kritikai lapnak.” Tverdota arra keres választ, mi magyarázza az önéletrajz szerkezetének ezt az aránytalanságát s utal a névmágiára, a Horger-ügyre, hogy azután megfogalmazhassa: „A költői fejlődés első szakaszának bemutatása teszi a Curriculum vitae-t József Attila kóros, a költői hivatás és polgári foglalkozás ellentétét túlfeszítő, az élehetlenség és siker ellentétévé átértelmező önbizalom hiányának dokumentumává és... az egyensúlyát veszített költő életével való megrendítő számvetésévé” (50-51). A *József Attila magyarságélménye* abból indul ki, hogy a két világháború közötti időszak hivatalos ideológiája a marxista munkásmozgalom híveit „hazátlan bitangok”-nak nevezte s arra keres választ, vajon szocialista költészetünk halhatatlanjára is ráüthető volt-e a „hazátlanság” bélyege? Tverdota megengedi magának a mégoly történetietlen kérdést is: „Ha egészségben megéri, föllette volna-e a nemzetiszíni szalagot ama nevezetes tüntetésen?” (1942. március 15-én). A kérdések jogosak, hiszen József Attila szocialista költészetének magyar színeire több kortársa is felfigyelt. Tverdota nyomon követi a korabeli hivatalos nemzetfelfogást s azt, hogyan jut el költőnk a faji öntudat megfogalmazásaitól „egy bartókul és kalevalául zengő világig”, majd hogyan korszerűsödik világnézete, Ignotus metaforáját használva, hogyan öltözött át szocializmusa gatyából overallba, hogyan lett a költő a magyarság táltosából az „adott világ varázsainak mérnöke”, hogyan szembesítette nézeteit a népi mozgalom törekvéseivel. A magyarságélmény kapcsán Tverdota tulajdonképpen azt mutatja be, hogyan ismeri fel a költő, hogy a kor embere nem olvad föl teljesen sem nemzetében, sem bármely más közösségi formában: megőrzi autonómiáját. E viszony képletét jól érzékelteti egy korai József Attila-vers már címével is: *Ember is, magyar is, magam is*.

Az az olvasó, akit a könyv megkomponáltsága is érdekel s így olvassa Tverdota tanulmányait, az első három után már várja a név szemléletről szólót, hiszen már többször „fgértetett”, többször került szóba, milyen döntő hatást tulajdonított nevének sorsa alakulásában a költő kései visszatekintéseiben is. Az „Egy, kit a szó nevéén szólú” című dolgozat ezeket a példákat gyűjti egybe, tudatosítva, hogy a névcseré hogyan kíséri végig a költői életutat, hogyan kellett Attilából Pistává lennie, hogyan lett nővéréből, Jolánból Lucie, milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy folyóirata a Szép Szó nevet kapja, hogy a név nyelvi jelentéstartalmai és a szeretett lény emberi tartalmai hogyan fonódnak össze benne szétválaszthatatlanul a *Flóra-ciklusban*, s hogyan szólal meg a „szókratesi törvényalkotó”, amikor az ihlet szinonimájaként a névvarázst nevezi meg s költészetfilozófiáját erre a megállapításra alapozza: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Így kap új értelmezési dimenziót *A város peremén* gondolatmenetében az a mozzanat, amikor így szól a gépről: „Mi tudjuk a nevét.” A tanulmány újabb feladatkielöléssel zárul: „Mindez arra serkenti a kutatást, hogy komoly elemzésnek vesse alá a József Attila-i névvarázselméletet és megvizsgálja azt a befolyást, amelyet ez a teória költői praxisára gyakorolt.”⁹

József Attila leveleihez is szokatlan módon közelít Tverdota: nem textológusként, biográfusként, filológusként, hanem úgy, mint akit a költő és levelező partnere intenzív szellemi tevékenységének, költői, gondolkodói műhelyének emlékei érdeklík. E szempontból valóban érdekesek a levelek, hiszen a költő gondolkodásmódját külön célkitűzés nem szabályozza. Tverdota szerint a levelek az elmélkedő, a cikkek az értekező József Attilát mutatják, a levelek és cikkek pedig mintegy „történetileg” váltják egymást, az első korszak levelei — nem egyszer — a későbbi teoretikus főpróbáját jelentik, azaz ilyen módon a szerző a gondolkodó József Attila folytonosságát képes meghosszabbítani — időben

visszafelé. A dolgozat érdekes annak ellenére, hogy talán túlságosan is hosszasan időz, túl részletesen, jelentőségén messze túlmutatva elemzi a költő 1923. december 8-án Galamb Ödönhöz írt levelét.

Fontos feladatot vállalt magára Tverdota akkor is, amikor József Attila 1945–1949 közötti fogadtatásáról szólva (107–127) felhívja a figyelmet mind a kommunista szerzők, mind a polgári radikális vagy liberális szerzők által kialakított képre. Külön kiemeli a kevésbé közismert Ignotus-émlékiratot, a *Csipkerózsát*, amelynek olvasása valóban máig igen sok tanulsággal jár és Németh Andor írásait, amelyekben a szerzőnek a hivatalos kultúrpolitikával szembeni óvatosságából fakadóan is — „József Attila pályaképe hozzá nem illő pasztell színárnyalatot kapott” (123). Ezt a képet látszik élesebbé tenni Tverdota József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára született rövid írásában (*József Attila klasszikus korszaka: 1927–1937*), amely szerint a „tízéves képlet” az igaz és egészséges, azaz az életmű egységes szemléletének fontosságát hangsúlyozza. A rövid gondolatmenetből egyetlen érdekeset emeljük ki: a költő szerint Ady gondolatokat „pusztít össze” s ennek az „összepsztütésnek” döntő jelentősége van József Attila gondolkodásában.

Politikai beszédekből ismert az a szociáldemokrata „fogás”, amely szerint a szónok feltesz egy kérdést önmagának, hogy a választ megadva meggyőzhesse hallgatóit saját igazáról, nos, Tverdota is gyakran él ezzel a megoldással, többek között a *Mesterek és pályatársak* című részben is. A kérdés így hangzik: „eddig tudásunkat egészében véve gyökeresen nem módosítva, érdemes-e tovább szaporítani az adatok számát, nem terméketlen filologizálás-e az ilyen apró részletekbe menő hatáskutatás?” (135) A hosszú és meggyőző válasz azt bizonyítja, hogyan érvényesült József Attila költészetében a nyugatos hagyomány. Szabolcsi Miklós monográfiája, Tamás Attila idevonatkozó fontos tanulmánya után is tud újat mondani a szerző: figyelemre érdemes például, ahogy igazolja a művész tanuló tevékenységének hatását, a dezideologizáló transzformáció törvényének érvényesülését. Érdekes, ahogy *A vergődő diák* „eredetijét” megtalálja Ady *Elfogyi az ölelésben*, a *Külvárosi éj* „eredetijét” pedig Tóth Árpád *Egy lány a villamosban* című versében. Egri Péter idemutató tanulmánya után is tud újat mondani az álom motívum jelentőségéről is, összehasonlítva Ady *Álmodik a nyomor* és József Attila *Anyám* című versét, érvelését igen plasztikusan jeleníti meg. (A módszer emlékeztet arra, ahogy Lengyel András „fedezte fel” Brichta Cézár versét *A Dunánál* prototípusát.) Kassákkal kapcsolatban közvetlen párhuzamot, verbális egyezést kevesebbet talál, de elfogadható az az érvelés, mely szerint a költői nyelvhasználat sajátos módját („pszeudoszintaxis”) József Attila Kassáktól tanulta. Tverdota több példát hoz az erősen egyénített átvételekre (*Erőnének, Proletárok*). Ami kevésbé meggyőző, az a Szabó Lőrincet is jellemző „belőlem-bennem-belém” motívum elemzése. A döntő kérdés a Kassák-hatás és az avantgarde-hatás megítélésében az, mi szűrődött le belőlük a költő nagy verseiben? Erre a kérdésre Tverdota csak ígéri — egyelőre — a választ, megfogalmazott munkahipotézise azonban később hozhat eredményeket (175–181).

Van néhány József Attila-tanulmány, amelyet különösen „favorizál” Tverdota. Ilyen az *Ady-vízió* is, amely „egész életműve művészetbölcséletének és hogyan módosult később az a költői gyakorlat, amellyel a Nincsen apám se anyám kötetben mutatkozott be? Az „elemző” és „pontos” válasz megfogalmazásához Tverdota — alkataból fakadóan — szükségesnek látja megvizsgálni a költőnek az őt körülvevő szellemi közeggel való kapcsolatát, azaz a tulajdonképpeni kérdés az, milyen szerepet játszott Németh Andor József Attila huszas évek végi versteóriájának és költői gyakorlatának kialakításában? A *József Attila és Németh Andor* című tanulmány is szerényen „leszűkíti” a feladatot: „csupán a feltáró munka előkészítését szolgáló térképábrázolására vállalkozunk” (183), azaz

a tanulmányban is számos újabb dolgozat csírái bújnak meg. Mindenesetre Tverdota összehasonlítja a Németh Andor által írtakat korabeli József Attila által írt kritikák szövegeivel s kiderül, mit vett át a költő barátjától, hogyan nyilatkozott a komprimált versről, hogyan vált a tiszta költészet hívévé. Tverdota nyomköveti e kapcsolatot 1925 őszen történt megismerkedésüktől — amikor Németh még mestere volt a költőnek — egészen az 1935 utáni időszakig, amikor már két önálló egyéniség áll előttünk, akik kölcsönösen alakítják-formálják egymás gondolkodását, hiszen a *Külvárosi éj*ről írott kritika bizonyítja, hogy Németh Andor József Attila hatására felszámolta egyre több előítéletét a közvetlenül politizáló költészettel szemben, ezzel párhuzamosan József Attilában is oldódott a merevség munkásmozgalmi tevékenységének kezdete után (200). Tverdota azt az utat mutatja be plasztikusan, amely elvezet a *Németh Andor* című verstől a (*Hová forduljon az ember*) s végül a szintén a barátának szóló *Ars poetica* gondolatmenetéig, a közös Freud- és Kafka-élményig. Hasonlóan érdekes a *József Attila és Nagy Lajos* kapcsolattörténetéről szóló munka, amely nem csak életük külső körülményeinek és életformájuknak a párhuzamoságát látatja s nem csak azt, hogy 1934 után az ellentáborba kerültek (Nagy Lajos a népi táborhoz, József Attila az urbánusokhoz került közelebb), a moszkvai írókongresszusra Nagy Lajost és Illyést hívták meg, személyes érintkezésük mégis mindvégig megmaradt, hanem a *Kiskunhalomról* írott — érdemtelenül elfelejtett, fel nem dolgozott — levele s a *Lecke* című kötetről írt recenzió alapján Tverdota úgy véli, hogy a költő Nagy Lajos novelláiban találta meg művészeteszményének megvalósulását. Gyakori a kapcsolattörténeti munkákban, hogy anekdotákra, panelekre” épülnek, így volt ez *József Attila és Juhász Gyula* esetében is, Juhász felfedező gesztusa az utókor szemében — mert József Attila, halála után sokkal magasabb helyet kapott idősebb költőtársánál — „szolgáltatételnek” minősült. Tverdota nem az analógiák szálait keresi, hanem ismét a feladat kijelölés eljárásával él s arra hívja fel a figyelmet, hogy a költészetük közti összefüggésről sokkal kevesebbet írtak.

A kötet harmadik harmadában hat versértelmezést olvashatunk. Gondolatmenetük szorosan tapad az eszmetörténeti és kapcsolattörténeti dolgozatok szemléletéhez, így a *Kövek* című vers elemzése során Tverdota tulajdonképpen a fiatal József Attila történelem-szemléletét vizsgálja, megállapítva, hogy a történelemszemléletnek is meg van a maga története. A versben *A Dunánál*, *az Emberek*, *A város peremén* ösképét, „össejtjét” találja meg Tverdota s „lefordítja” a verset, mondván: amit a kövekről ír a költő, azt az emberekre kell értenünk: az individuális és a közösségi világállapot szavakkal leírt hullámvonala nem más, mint a világtörténelem monumentális lüktető mozgásának sémája. József Attila Nietzsche-élményének történetét, a párhuzamokat bemutatva kitűnő érzékkel tapint rá, hogyan játszott bele a versbe a Zarathustra: Nietzsche „déliabábjá” az Übermensch, József Attilaé a „mindannyiunknál szociálisabb ember”, azaz József Attila „kollektív Übermenschre” gondolt: egy csupa Übermenschből álló eszményi közösségi társadalmat tétel. A jelenre vonatkoztatva képi és gondolati párhuzamot láthatunk valóban a Nietzsche-i „az ember darabokra törve” és a József Attila-i „az ember millió darabra” kifejezései között. Tverdota gondolkodásának ezen a ponton is látható egy kézzelfogható hátránya: túlságosan eszmetörténeti, filozófiatörténeti s mindig — a maga kreálta keretek között mozogva — lehatárolt. Itt pl. csak Nietzsche-re koncentrálna, megfelelkezve arról, hogy a széttörtség, a fragmentaritás képzelet ismert „motívuma” líránknak Arany János kései költészete óta. Nem vitatjuk a Nietzsche-élmény jelentőségének Tverdota által adott értékelését, csupán azt hiányoljuk, miért nem helyezte bele a szerző e hatást egy nagyobb irodalomtörténeti folyamat egészébe. Valamiféle hiányt érez a szerző is s ezt kompenzálja a zárófejezetben, amikor ezt írja: „ez elsajátított történelemképet nem egyszери szellemi ka-

land során szerzett zsákmányhoz kell hasonlítanunk ... József Attila ezer szállal kötődött a huszas évek és általában a századelő szellemi életéhez. Korai történelemszemléletének mintáját a korszak szellemi levegőjével lélegezte be" (269). Amit ebben az értelmezésben hiányoltunk, azt mint eljárást alkalmazza Tverdota a *Párizsi anix* elemzésekor, itt ugyanis József Attila egy sajátos szerkesztési módjáról ír: a verstípus átalakulásának menetét látjuk — behelyezve a költő hagyományhoz való viszonyának folyamatába. Az anix-szerkezet vizsgálata eleinte talán még „belemagyarzásnak” is tűnhet, de kiderül, hogy számos hasonló szerkezetű művel találkozhatunk az életműben: *Az oroszlán idézése, Ülni, állni, ölni, halni, A Hetedik, Medáliák. 4.* Az anix-szerkezetben a mozaikokat egységesítő elv lehet életösszegzés, létösszegzés, általános tanulság megfogalmazása. A verstípus első, a hagyománnyal még közvetlenül érintkező példányai közül a *Szép, nyári este van* címűt emeli ki, bizonyítva egyúttal, hogy mintájául Walt Whitmann költeményei szolgáltak, s ehhez hozzájárul a Kassák-i és a Villon-i hatás, azaz a verstípusban „a hagyománynak több rétege ülepedett egymásra”. Itt jegyezzük meg, hogy némi leegyszerűsítést látunk abban, ahogy *A Dunánál* híres soraiban („Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa — török, tártár, tót, román kavarog e szívbem...”) is a korai versekre jellemző erkölcsi indifferenzizmust is kiolvasni véli. Amit azonban az anix-szerkezet leírása után konklúzióként megfogalmaz, érdemes a továbbgondolásra, egyúttal akár Tverdota ars poeticája is lehetne: „Költészetének megértése érdekében célszerű elmélyülten tanulmányozni a hagyomány elsajátításának és feldolgozásának bonyolult folyamatait, a szellemi világ és az alkotó szubjektum találkozásának eseményeit”(281).

A *Kláriskot* mint a korai szerelmi költészetre jellemző dekorativitás-kultusz elkésett példányát elemzi, nem egy értékes megfigyeléssel ajándékozva meg olvasóját: rámutat pl. hogy a szigorúan nominalis kifejezésmód a versnek tömörséget, egységet biztosít, hogy a varázsnak-szerű versében József Attila arra tett kísérletet, hogy megközelítse a magyar nyelv ősi, mágiikus állapotát, hogy a vers mondattani gyakorlatára összefüggésbe hozható Klemm Antal tanulmányával, „A finnugor mondat őstörténete” cíművel. Kissé meghökentető ugyanakkor a vers „lefordítása”: túlságosan profánnak és szárazan „tudományosnak” hat s bár megjegyzi Tverdota, hogy a költő „nem tárgyilagos leltárt ad”, ő leltárt készít, amikor például így fogalmaz: „A költő a szeretett lény testének — fentről lefelé haladva — három testrészét írja le: nyakat, derekat, lábat”. Szó esik továbbá a „kedves öltözkének bizonyos tartozékáról”, „hordozott tárgy”-ról és „hordozó testrész”-ről.

Az *Eszmélet* elemzése viszont mindaadó: bizonyítja, hogy eszmetörténeti szempontból is lehet „teljes” értelmezést adni. Nem csak azt dolgozza fel, hogyan ismerkedett meg a költő Bergson filozófiájával, hogyan élt a bergsoni eszmélet-fogalommal, hiszen kettejük eszmélete nem esett teljesen egybe, József Attilát nem jellemezte a bergsoni egyoldalú intuicionizmus, hanem azt követi nyomon, hogyan törekedett a költő a bergsoni értelemben vett szintetikus, eszméletes szellemi tevékenységre, az *Eszmélet* ciklus darabjai így lesznek „a személyiség legnagyobb fokú koncentrációjának megrögzített pillanatai” (331). De Bergson segítségével értelmezi Tverdota azt a sajátos emlékező attitűdöt is, amely az utolsó évek költői termésében válik uralkodóvá. A feladat kijelölések pedig ismét újabb munkákat ígérnek: tisztázandó, hogyan függ össze egymással a bergsoni és a freudi inspiráció, amelyek az eszmélet-eszméletlen, illetve tudatos-tudattalan esetében egymást fedő terminológiának látszanak. A *Születésnapomra* című vers elemzésében is megmutatkozik Tverdota szinte minden erőnye: előbb a keletkezés történetével foglalkozik, majd összehasonlítja a költő más rögtönzéseivel, hogy választ adhasson arra, mi adott súlyt a „játékos” versnek. A versen keresztül élénk állítja a poeta doctust, hiszen bár rögtönzésnek indult, remekművé sikeredett: belső idézetek egész sorát építette be a költő a szövegbe,

„üzen” vele Kassáknak, de ami a legizgalmasabb: Horger Antalnak is. Annak idején a nyelvvel bűnözött a költő, tehát most is nyelvi elégtételt vesz, „a vers nyelvi bravúrájának felsorakoztatásával is demonstrálja az alkotó fölényét a grammatizmussal szemben, ezáltal igazolja nyelvi elsősültségi jogát” (360).

A kötetet záró elemzés egy késői „megrendelésre” írt költeményről, a „*Költőnk és Kora*” címűről szól. Az elemzés már ismert, megjelent az Irodalomtörténeti Közleményekben és a Magyar Helikon Kézirattár sorozatában önállóan is. Most csak két dolgot hadd emeljünk ki Tverdota gondolatmenetéből: e pokoli szituációban született tündökletes szellemi teljesítményben az alkotó kedv hiánya és az azt kiegyensúlyozó erőteljes költői motíváció a vers formateremtő elveként működik, amely így nem más, mint — a Lope de Vega-mintát követő — „vers a versről”. Ami pedig igazán új az elemzésben, az az, ahogy Tverdota a „véges végtelen” (*A város peremén*), az „egy ölnyi végtelen” (*Téli éjszaka*) kifejezésekben a „táguló világegyetem” elméletét fedezi fel, bizonyítva, hogy József Attila életművében egyszerre volt jelen egy statikus és egy dinamikus világmodell képe, a newtoni és az einsteini s a költő kozmológiai ismereteit művészetbölcseleti gondolatmenetébe is átvette.

Az *Ihlet és eszmélet* című könyvből egyértelműen kiderül, hogy szerzője mindannyiszor József Attiláról, a gondolkodóról, a szókrateszi alkatról értekezik. Maga Tverdota is ilyen alkat, rendszerező, szisztematikusan gondolkodó kutató. A szintézis ugyan még várat magára, de kirajzolódní látszanak egy eszmetörténeti-mentalitástörténeti szempontú József Attila-monográfia körvonalai. A könyvet végigolvasva felfigyelhetünk arra, hogy bár ír Tverdota a kései versekről is, gondolkodásának alapját valójában mégis elsősorban a *Medáliák*-korszak, a kísérletezések, az avantgarde ideje, azaz a korai időszak adja, ami fontos azért is, mert igazából épp a korai és kései időszak feltáratlan (ha egyáltalán korszakolható ilyen módon a József Attila-i életmű). Tverdota értelmezései néha kissé túlírtak, túlméretezettek, nem egyszer nagyon messziről lendül neki a gondolatmenetnek, mintha a szerző előbb gazdag ismereteiről akarna meggyőzni s csak ha már ez sikerülni látszik, akkor fordul igazán az elemzendő mű felé. Több dolgozatnál az az érzésünk, hogy tulajdonképpen nem volt igazán türelme Tverdótának kifejteni és valóban végiggondolni mondandóját, ezért olvashatjuk gyakran: „a példákat lehetne sorolni...”, „az összefüggéseket tovább lehetne magyarázni”, „egy-egy szóhoz több tanulmány terjedelmű forrást lehetne megjelölni, egy mondathoz oldalakat lehetne idézni...”, „meg kell elégednünk annak kimutatásával...”, „megelégszem annak leszögezésével”, stb. Mindez, persze abból fakad, hogy valóságos leltárát adja mindannak, amit még elvégzendőnek lát. A könyv jellegéből fakad, hogy gyakran találkozunk ismétlésekkel: ugyanazt a szöveget újra és újra idézi több tanulmányában, mint például a budapesti avantgarde álláspontját képviselő Hevesy Iván tanulmányt (101, 256, 257) vagy azt a szövegrészt, amelyben Németh Andor ír a „komprimált vers”-ről (186, 303). Saját gondolatmenetei is vissza-visszaköszönnek, mint pl. a léghajó-hasonlatról szóló (325, 398) s — Tverdótát idézve — „a példákat lehetne sorolni”. Zavaróan azonban csak akkor hat az ismétlés ilyen formája, ha időközben változásokat szenved a szöveg: egy helyen így idézi József Attilát: „úgy szeretnék kinézni, mint Dózsa” (67), másutt pedig: „úgy akarok kinézni, mint Dózsa” (78). Szövegeit néha fölösleges súlyokkal terheli Tverdota, így nyelvezete kissé nehézkessé válik. Nem akarta viszont megterhelni az olvasót hivatkozásokkal, lábjegyzetekkel — s helyesen — a kötet végén adta meg az egyes írásokhoz kapcsolódó szakirodalmat úgy, hogy az a tanulmányok gondolatmenetét követi s valójában jól használható, csak néhol marad hiányérzetünk: a *József Attila és a nyugatos hagyomány* irodalomjegyzékében hiába keressük Lukács György és Király István hivatkozási adatait, a *József Attila és Németh Andor* című tanulmányt olvasva pedig nem

tudhatja az olvasó, Komlós Aladárnak és Pomogáts Bélának mely munkáira utalt a főszövegben a szerző.²⁹

Az említett hiányosságok azonban mit sem vonnak le a kötet egészének értékéből, talán gondolatmenetünknek is sikerült rámutatnia, hogy e könyv nyeresége nem csak a József Attila-irodalomnak, de új kutatási, vizsgálati szempontokra és módszerekre is felhívja a figyelmet. Az *Ihlet és eszmélet* haszonnal forgatható tanulmánykötet, eredményekkel és ígéretekkel teljes.

Jegyzetek

1. Monoki-Tverdota György: *A József Attila-kutatás napjainkban*. Látóhatár, 1976. 10. 169.
2. M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Kossuth, 1975.
3. Török Gábor: *József Attila-kommentárok*. Gondolat, 1976.
4. *Magyar Értelmező Kéziszótár*.
5. Vö. Tamás Attila: *Irodalom és emberi jelesség*.
- 5/a. Németh G. Béla: *József Attila önmegszólító verstípusáról. Mű és személyiség*. Magvető, 1970.
6. Vö. *József Attila Összes Művei I-II*. Sajtó alá rendezte: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Akadémiai, 1955.
7. József Attila: *Versek, műfordítások, széppróza*. Az összegyűjtés a szöveggondozás és a jegyzetek Szabolcsi Miklós munkája. Szépirodalmi, 1977.
8. Benjámin László: *József Attila verseinek új kiadásáról*. Új Tükör, 1978. 8. 2.
9. Szabolcsi Miklós: *Válasz Benjámin Lászlónak*. Új Tükör, 1978. 9. 2.
10. Vö. Stoll Béla munkájával: *József Attila minden verse és versfordítása*. A szöveggondozás Stoll Béla munkája. Szépirodalmi, 1980.
11. Vö. Stoll Béla: *József Attila Arany című versének keletkezéséről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5–6, 700–702.
12. Vö. Esti Hírlap. 1978. 14. sz.
13. Illyés Gyula: *Petőfi lángjándí*. Tiszatáj, 1973. 2. 24.
14. Itt jegyezzük meg, hogy nem szólunk minden évfordulós kötetről. Nem szólunk a *József Attila-versek elemzése* (Szerk.: Szabolcsi Miklós, Tankönyvkiadó, 1980.) c. könyvről, mert e kötetben helyet kapott egy saját elemzésünk is. Nem foglalkozunk a hasonmáskiadásokkal (*Szépség koldusa*. Péter László utószavával. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1980.; *Döntsd a tőkét*. Szabolcsi Miklós és Tasi József kísérő tanulmányával. Akadémiai, 1980.) és a dokumentum-kötetekkel sem (*József Attila kéziratái és levelezése*. Katalógus. Összeállította: M. Róna Judit. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980.; *Négyszemközt az utókorral*. Fototéka. *József Attila fényképeinek ikonográfia*. Összeállította: Macht Ilona. Népművelési Propaganda, 1980.), valamint Péter László: *József Attila közöttünk* (Szeged, 1980.) című könyvével.
15. József Attila: *Ady-vizió*. *József Attila Összes Művei*. III. Akadémiai, 1958. 16, 22.
16. „*Költőnk és Kora*”. Bemutatja Tverdota György és Vas István. Helikon, 1980.
17. *József Attila újain*. Tanulmányok. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Kossuth, 1980.
18. Széles Klára: „... minden szervem óra”. *József Attila költői motívumrendszeréről*. Magvető, 1980.
19. Vö. *József Attila válogatott levelezése*. Új Magyar Múzeum. 11. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Akadémiai, 1976.
20. Vö. Péter László: *József Attila közöttünk (Makón, Szegeden, Vásárhelyen)*. Szeged, 1980.
21. Kovács Ákos: *Bécs után — Párizs előtt (József Attila Hatvanban)*. Hatvany Lajos Múzeum Füzetei, Hatvan, 1980.
22. *József Attila Párizsban*. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi, 1982.
23. Vö. Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*. *József Attila élete és pályája 1923–1927*. Akadémiai, 1977. 571–713.
24. Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Gondolat, 1983.

25. Vö. Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseihöz (József Attila: Eszmélet)*. Akadémiai, 1969.; Szuromi Lajos: *József Attila: Eszmélet*. Akadémiai, 1977.
26. Vö. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975. 1.
27. Tverdota György: *József Attila: Eszmélet*. Literatura, 1983. 1–2.
28. Tverdota György: *Ihlet és eszmélet. József Attila a teremtő gondolkodás költője*. Gondolat, 1987.
29. Tegyük hozzá, mivel tanulmány-gyűjteményről van szó, természetesen előkereshető az eredeti közlés — utóbbi esetben: Forrás, 1981. 4. 668–673.

Sándor Lajos Szigeti:

„DER HIMMEL GROLLT SCHON BLITZT ES TOLL“
IN DER ANZIEHUNGSKRAFT VON ATTILA JÓZSEF

„Das Leben wird zerbrochen und das Werk fliegt hinauf.“ Mit diesem Zitat kann die Geschichte der Attila József — Forschung und die Charakteristik des dichterischen Erben genau gekennzeichnet werden. Dieser Erbe ist uns nahe und für uns hinterlassen, seine Auslegung und Interpretation bleibt deshalb nicht in dem Bereich der Fachwissenschaft. Es kann für äusserst wichtig gehalten werden, dass die Literaturgeschichte die wichtigen Züge dieses Lebenswerk naunziert bestimme. Dieses Verlangen wird von verschiedenen Interpretationen wie z.B. von Memoiren, Brief- und Dokumentenveröffentlichungen, textkritischen, stilistischen und poetischen Untersuchungen sowie von Gedichtauslegungen, topologischen Aufsätzen und biographischen Arbeiten zu befriedigen versucht. Die Forschung ist schon in der Lage, neben dem immer detaillierten Bild des Lebenswerk auch die früher im Schatten gebliebenen Portraitszüge aufzuzeigen.

Der Verfasser hat den Versuch, die Fachliteratur der letzten Jahrzehnte zu erklären und damit die aktuellen Forschungsrichtungen kritisch darzulegen.

Különnyomat az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVII. 1991. kötetéből
Felelős kiadó: a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja